

**ПОСІБНИК ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ
«СОЦІОЛОГІЯ»**

2016

**Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара**

**ПОСІБНИК ДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ
«СОЦІОЛОГІЯ»**

**Дніпро
2016**

УДК 316 (075.8)

ББК 60.5я73

П 61

д-р істор. наук, проф. К.Ю. Богомаз
д-р політ. наук, проф. О.А. Третяк

Друкується за рішенням вченої ради факультету суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (протокол № 4 від 8 грудня 2016 р.).

П 61 Посібник до вивчення курсу «Соціологія» [Текст] / відп. за вип. проф. В.В. Кривошеїн; уклад.: В.В. Кривошеїн, В.А. Бойко, О.В. Гилюн, О.З. Гудзенко, А.В. Демичева, О.І. Зубарева, В.А. Макаренко, С.В. Тупікова. – Д., 2016. – 84 с.

Подано перелік навчальних елементів з курсу «Соціологія», опорний конспект лекцій та мінілексикон з кожної теми, плани семінарських (практичних) занять, питання для самоперевірки знань, списки рекомендованої літератури до курсу та тем.

Для студентів ДНУ ім. Олеся Гончара.

Навчальне видання

Віталій Володимирович Кривошеїн

Вікторія Анатоліївна Бойко

Олексій Васильович Гилюн

Олеся Зеновіївна Гудзенко

Алла Валеріївна Демичева

Оксана Ігорівна Зубарева

Віра Анатоліївна Макаренко

Сусанна Вікторівна Тупікова

Підписано до друку 12.12.16. Формат 60x84/16. Папір друкарський.
Друк плоский. Ум. друк. арк. 4,6. Ум. фарбовідб. 4,6. Обл.-вид. арк. 7,2.
Тираж 100 пр. Зам. №

Друкарня «Сова», вул. Генерала Пушкіна, 1, м. Дніпро, 49050.
Тел. (056) 787 80 02; (067) 631 88 33; (050) 566 77 11
sovamanager@gmail.com

© Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара, 2016
Колектив авторів, 2016

ПЕРЕДМОВА

Для несоціологічних спеціальностей навчальна дисципліна «Соціологія» є вибірковою за циклом гуманітарної та соціально-економічної підготовки. Соціологічна освіта є невід'ємною частиною класичної вищої освіти. Соціологія займає гідне місце серед інших соціальних дисциплін. Їй належить вирішальна роль у процесі соціально-гуманітарної підготовки студентів вищих навчальних закладів. У сучасних умовах будь-яка професійна діяльність потребує ґрунтовної соціологічної підготовки. Без соціологічної інформації неможливо соціальне планування, прогнозування й управління. Соціологічна наука прагне зрозуміти й пояснити, як влаштоване суспільство, якими законами і нормами впорядковується соціальне життя людей, як виникають, розвиваються, руйнуються різноманітні соціальні структури та інститути. У сучасному динамічному суспільстві соціологічне знання дозволяє розв'язувати проблеми, пов'язані із збереженням соціальної стабільності, запобігання етнічним, конфесійним, трудовим та іншим соціальним конфліктам, з'ясуванню комплексу питань щодо безробіття, здоров'я населення, міграції, глобалізаційних процесів. У ході свого розвитку соціологічною наукою розроблено багатоманітні концептуальні моделі та соціологічні системи, численні дослідницькі технології та методики. Завдяки своїм пізнавальним можливостям вона спроможна формувати уявлення про суспільство як цілісність, одночасно розкриваючи багатоманітність та різнобарвність суспільного життя. Розвиваючи методологічні і теоретичні засади, інтегруючись з іншими науками, соціологія доповнює їх органічною людиноцентристською складовою, яка наповнює «чисті» знання та різноманітні форми життя смислом, змістом і значенням, розкриваючи роль особистості як джерела і творця суспільного життя. Соціологія розкриває місце та роль основних соціальних зв'язків, формулює принципи соціального пізнання, основні методологічні підходи до соціологічного аналізу.

Навчальна дисципліна «Соціологія» для студентів несоціологічних спеціальностей дає початковий рівень соціологічних знань, який визначає її методологічні основи, а його вивчення є необхідною складовою підготовки фахівців з вищою освітою. Сучасне українське суспільство потребує від майбутнього фахівця не лише глибокої професійної підготовки за обраною спеціальністю, але й соціальної компетентності, яка стає основою його громадянської позиції. Засвоєння соціологічних знань дає молодому фахівцю можливість під новим кутом зору, у новому світлі побачити знайомі всім і буденні відносини між людьми та їх об'єднаннями. При цьому повинно скластися соціологічне бачення оточуючої дійсності, виникнути цікавість до вивчення соціальних проблем.

Метою вивчення навчальної дисципліни «Соціологія» є формування у студентів знань про категорії, функції та напрями теоретичної соціології, про суспільство як соціальну систему, соціальні зв'язки і відносини, соціальні інститути та групи, способи їх організації, закономірності функціонування і ро-

звітку; ознайомлення з пріоритетними напрямками досліджень галузевих та спеціальних соціологій, а також з основними методами проведення конкретних соціологічних досліджень.

Пропонований посібник визначає обсяг теоретичних відомостей, достатній для формування гуманітарних та соціально-економічних компетентності для несоціологічних спеціальностей.

Після засвоєння курсу студент повинен:

Знати:

- поняття суспільства як соціальної реальності та цілісної системи;
- основні соціальні інституції, що забезпечують відтворення суспільних відносин;
- головні етапи культурно-історичного розвитку суспільства, механізми та форми соціальних змін;
- поняття соціалізації та соціального контролю, особистості як суб'єкта соціальної дії та соціальних взаємодій, виробити соціологічне розуміння особистості;
- культурно-історичні типи соціальної нерівності та стратифікації, мати уявлення про горизонтальну і вертикальну соціальну мобільність;
- загальні проблеми стратифікації українського суспільства, виникнення класів, причини бідності та нерівності, взаємини соціальних груп, спільнот;
- основні етапи та методи соціологічного дослідження.

Розуміти:

- місце соціології в системі соціально-гуманітарних наук;
- роль соціальних чинників і соціальних інститутів у житті суспільства;
- взаємозумовленість соціальних явищ і процесів;
- основні положення сучасної соціології.

Уміти:

- об'єктивно, на наукових засадах, визначати місце і роль соціології в системі соціально-гуманітарних наук, простежити міжпредметні зв'язки;
- визначати своє місце в соціальній структурі суспільства, а також соціальні ролі, які може виконувати людина в житті, встановлювати власний соціальний статус та соціальний статус учасників спільної діяльності, з'ясовувати стан і дієздатність трудового колективу;
- визначати тип суспільства у конкретній державі, його мобільність та маргінальність, структуру та класифікувати характеристики розвитку суспільної системи конкретної держави;
- оцінити характер взаємозв'язку «природа – людина – суспільство», виробити власне ставлення до ролі новітніх наукових досягнень у розвитку людства (клонування, трансплантації, генної інженерії, кріобіології, евтаназії);
- використовувати отримані теоретичні знання для визначення характеристик суспільної реальності та оцінки конкретних ситуацій, що виникають у повсякденному житті, передбачувати та аналізувати можливі наслідки таких ситуацій;
- на основі критеріїв класифікації суспільних об'єднань і рухів визнача-

ти тип конкретного суспільного об'єднання та його місце в соціальній структурі держави;

– володіти основами соціологічного аналізу, формувати соціологічну культуру.

Кожна тема містить перелік навчальних елементів, опорний конспект лекції та мінілексикон, план семінарського (практичного) заняття, питання для самоперевірки знань, список рекомендованої літератури. Кожна тема розрахована на 2 години лекцій і 2 години семінарського (практичного) заняття. З метою посилення фахової орієнтованості викладання навчальної дисципліни «Соціологія» лектор має право в межах відведеного часу збільшувати години вивчення тої чи іншої теми або додавати окремі теми.

Поточний контроль знань студентів проводиться за такими основними напрямками:

1) контроль систематичності та активності роботи на семінарських (практичних) заняттях;

2) контроль за виконанням модульних, індивідуальних завдань;

3) контроль за виконанням завдань для самостійного опрацювання.

Семестровий контроль знань студентів проводиться у формі заліку або іспиту.

У підготовці посібника взяли участь науково-педагогічні працівники кафедри соціології: д-р політ. наук, проф. Кривошеїн В.В. (передмова), канд. соціол. наук, доц. Бойко В.А. (тема 6), канд. філос. наук, доц. Гилюн О.В. (тема 7), канд. соціол. наук, доц. Гудзенко О.З. (тема 3), канд. соціол. наук, доц. Демичева А.В. (тема 2), канд. соціол. наук Зубарева О.І. (тема 5), канд. соціол. наук, доц. Макаренко В.А. (тема 1), канд. соціол. наук Тупікова С.В. (тема 4).

Список рекомендованої літератури до курсу

№ з/п	Автор	Назва підручника (навчального посібника)	Місце видання, видавництво, рік	Наявність примірників у фондах ДНУ*
1	3	4	5	6
1.	Андрущенко В.П., Горлач Н.И.	Соціологія: наука об обществe: учебник	Х.: Рубикон, 1996.	б, к
2.	Бакіров В.С.	Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей	Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009.	к
3.	Барвінський А.О.	Соціологія. Курс лекцій	К.: Центр навч. літ., 2005.	б

1	3	4	5	6
4.	Бауман З.	Мыслить социологически: Учеб. пособие / Пер. с англ. под ред. А.Ф. Филиппова	М.: Аспект-Пресс, 1996.	б
5.	Богомаз К.Ю., Комих Н.Г.	Новітні соціологічні теорії: Хрестоматія. Тексти.	Дніпродзержинськ: Вид-во ДДТУ, 2011.	к
6.	Болотіна Є.В.	Соціологія: навч. посібник	К.: Центр навч. літ., 2007.	б
7.	Вербець В.В., Субот О.А., Христюк Т.А.	Соціологія: Навч. посібник	К.: КОН-ДОР, 2009.	б
8.	Волков Ю.Г., Мостовая И.В.	Социология: учебник для вузов / под ред. проф. В.И. Добренёва	М.: Академ. проект, 2003.	б, к
9.	Волков Ю.Г., Мостовая И.В.	Социология в вопросах и ответах: учеб. пособие	М.: Гардарики, 1999.	б
10.	Герасимчук А.А., Шиян О.М.	Соціологія: Курс лекцій	К.: Україно-фінський ін-т менеджменту і бізнесу, 1998.	б
11.	Гидденс Э.	Социология: пер. с англ.	М.: Эдиториал УРСС, 1999.	б
12.	Голубева Г.А., Дмитриев А.В.	Социология: учеб. пособие	М.: Собрание, 1999.	б
13.	Григорьев С.И., Гуслякова Л.Г., Гусова С.А.	Социология: Основы модернизации социального знания: Учебник	М.: Гардарики, 2006.	к
14.	Городяненко В.Г., Легеза С.В. (уклад.)	Загальна соціологія: Хрестоматія: навч. посібник	Д.: ДНУ, 2006.	б, к
15.	Городяненко В.Г., Ніколенко В.В. (уклад.)	Зарубіжна соціологія (XX – початок XXI ст.). Хрестоматія	Д.: Вид-во ДНУ, 2009.	к
16.	Городяненко В.Г., Гилюн О.В. (уклад.)	Соціологія XIX – початку XX ст.: Хрестоматія	Д.: Вид-во ДНУ, 2007.	к

1	3	4	5	6
17.	Городяненко В.Г., Гилюн О.В., Демичева А.В. та ін.	Соціологія: підручник	К.: Вид. центр «Академія», 2008.	к
18.	Городяненко В.Г. (ред.-уклад.)	Соціологічна енциклопедія	К.: Академ- видав, 2008.	к
19.	Городяненко В.Г., Демичева А.В., Ходус О.В., Швидка Л.І.	Суспільствознавство: Лю- дина. Суспільство. Світ. Навч. посібник	Д.: Вид-во ДНУ, 2004.	к
20.	Добреньков В.И. (ред.-сост.)	Американская социологи- ческая мысль: Тексты	М.: Изд-во МГУ, 1994.	к
21.	Дворецька Г.В.	Соціологія: навч. посібник	К.: КНЕУ, 1999.	б
22.	Дьячук И.А.	Социология для студентов вузов	Ростов н/Д.: Феникс, 2005.	б
23.	Жоль К.К.	Соціологія: навч. посібник	К.: Либідь, 2005.	б
24.	Зборовский Г.Е., Орлов Г.П.	Введение в социологию: учеб. пособие	Екатерин- бург: Изд- во Уральск. ун-та, 1992.	б
25.	Исаев Б.А.	Социология в схемах и комментариях: учеб. посо- бие	СПб.: Пи- тер, 2009.	б
26.	Козырев Г.И.	Социология: 100 вопросов – 100 ответов: учеб. посо- бие	М.: Гума- нитар. изд. центр ВЛАДОС, 2007.	б
27.	Кравченко А.И.	Общая социология: учеб. пособие для вузов	М.: ЮНИ- ТИ-ДАНА, 2004.	б, к
28.	Кузьменко Т.М.	Соціологія: навч. посібник	К.: Центр навч. літ., 2010.	б
29.	Курганов С.И., Кравченко А.И.	Социология для юристов: учеб. пособие для вузов	М.: Закон и право, 1999.	б, к
30.	Лубкович І.М.	Соціологія і журналістика. Підручник	Л.: ПАІС, 2005.	б
31.	Лукашевич Н.П. Туленков Н.В.	Введение в социологию: Учеб.-метод. пособие	К.: МАУП, 1996.	к

1	3	4	5	6
32.	Лукашевич М.П., Туленков М.В.	Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: навч. посібник	К.: МАУП, 1999.	к
33.	Лукашевич М.П., Туленков М.В.	Соціологія. Загальний курс: Підручник	К.: Каравела, 2004.	б, к
34.	Лукашук В.І.	Соціологія: навч. посібник	Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010.	б
35.	Макеєв С.О. (ред.)	Соціологія: навч. посібник	К.: Знання, 2008.	б
36.	Маркович Д.Ж.	Общая социология: учебник / Пер. с серб.	М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 1998.	б, к
37.	Некрасов А.И.	Основы социологии: Конспект лекций	Х.: Одиссей, 2002.	б
38.	Нестуля О.О., Нестуля С.І.	Соціологія: навч. посібник	К.: Центр учбової літ., 2009.	б
39.	Павліченко П.П., Литвиненко Д.А.	Соціологія: навч. посібник для студ. несоціол. спец.	К.: Лібра, 2002.	б
40.	Пачковський Ю.Ф. (ред.)	Соціологія і психологія: навч. посібник	К.: Каравела, 2009.	б
41.	Піча В.М. (ред.)	Історія соціологічної думки: навч. енциклоп. словник-довідник	Л.: «Новий світ – 2000», 2016.	к
42.	Піча В.М. (ред.)	Практикум з соціології: навч. посібник	Л.: «Новий світ – 2000», 2004.	б
43.	Піча В.М. (ред.)	Соціологія: підручник	Л.: «Магнолія Плюс», «Новий світ – 2000», 2005.	б
44.	Полторак І.С., Колісник Л.О., Лаптурова Я.О.	Соціологія: навч. посібник	Д.: Нац. гірн. ун-т, 2008.	б, к
45.	Попова І.М.	Соціологія. Пропедевтичний курс	К.: Тандем, 1996.	б
46.	Примуш М.В.	Загальна соціологія: навч. посібник	К.: ВД «Професіонал», 2004.	б

1	3	4	5	6
47.	Розенфельд Ю.Н.	Социология: курс лекцій для студентів неосоціол. факультетів	Х.: НУА, 2006.	б
48.	Семке Н.М. (ред.)	Соціологія: Модульний курс: навч. посібник	Х.: Торсінг Плюс, 2009.	б
49.	Сірій Є.В.	Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії	Х.: Фактор, 2006.	б
50.	Смелзер Н.	Социология: пер. с англ.	М.: Феникс, 1994.	к
51.	Томпсон Д., Пристли Д.	Социология: вводный курс / пер. с англ.	Москва: ООО Изд-во «АСТ»; Львов: «Инициатива», 1998.	к
52.	Тощенко Ж.Т.	Социология. Общий курс	М.: Прометей, Юрайт, 2000.	б
53.	Требін М.П. (ред.)	Соціологія: підручник	Х.: Право, 2010.	б
54.	Черниш Н.Й.	Соціологія: підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-те вид., перероб. і доп.	К.: Знання, 2009.	б
55.	Щудло С.А., Романів Т.М., Мірчук І.Л.	Соціологія. Курс лекцій: навч. посібник	Дрогобич: Вимір, 2004.	к
56.	Шаповал М.	Загальна соціологія: підручник	К.: Укр. Центр духов. культури, 1996.	б
57.	Юрій М.Ф.	Соціологія: підручник	К.: Кондор, 2009.	б
58.	Ядов В.А.	Социологическое исследование: методология, программа, методы.	М.: Наука, 1987.	б, к
59.	Якуба О.О.	Соціологія: навч. посібник для студентів	Х.: Константа, 1996.	б, к

* «б» – фонди Наукової бібліотеки ДНУ ім. О. Гончара, «к» – фонд НМЛ з соціології кафедри соціології ДНУ ім. О. Гончара (1/702).

Тема ①

СОЦІОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Об'єкт і предмет соціології. Сутність та види законів соціології. Категорії соціології. Специфіка соціологічного теоретизування. Місце соціології в системі суспільствознавства, її зв'язок з іншими науками.

Підходи до класифікації рівнів соціологічного знання. Фундаментальна та прикладна, макро- та мікросоціологія. Трирівнева структура соціологічного знання.

Основні функції соціології: теоретико-пізнавальна, практико-перетворювальна, світоглядно-ідеологічна, інформаційна, описова, соціального управління, соціоінженерна та інші. Основні пізнавальні та соціально-технологічні завдання соціології. Напрями досліджень сучасної вітчизняної соціології.

Опорний конспект лекції

Визначення предмета та об'єкта соціології. Намагання пізнати, осмислити суспільство, висловити своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. Термін «соціологія» походить від латинського слова «societas» (суспільство) та грецького «logos» (слово, вчення). У буквальному розумінні соціологія – наука про суспільство.

Поняття «соціологія» впроваджено до наукового вжитку у 30-х роках XIX ст. французьким філософом *Огюстом Контом* (1798-1857), який розумів соціологію як науку, тотожну суспільствознавству, що містило всі галузі знань про суспільство. Виникнення соціології як науки можна розглядати як своєрідну відповідь на потребу часу. У XIX ст. докорінно змінився спосіб життя людства, відбулися промислова і політична революції.

Точка зору О.Конта на соціологію панувала до кінця XIX ст. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у наукових дослідженнях суспільства поряд з економічним, демографічним, правовим та іншими аспектами став виокремлюватися й соціальний. Відповідно звужувався предмет соціології, обмежуючись вивченням соціальних сторін суспільного розвитку.

Першим, хто навів «вузьке» трактування соціології як науки, був *Еміль Дюркгейм* (1858-1917) – французький соціолог і філософ, який створив так звану французьку соціологічну школу. З його ім'ям пов'язаний перехід соціології від науки, тотожної суспільствознавству, до науки, зосередженої на вивченні соціальних процесів і соціальних явищ суспільного життя, тобто

самостійної науки, яка межує з іншими суспільними науками – історією, філософією, політекономією тощо.

Розбіжності у поглядах на соціологію як науку не вдалося подолати й донині. Відомо до 100 визначень соціології, запропонованих найвідомішими спеціалістами у цій галузі. Не вщухають дискусії і щодо предмета соціології. Більшість визначень зводяться до того, що соціологія – це наука про соціальні спільноти, становлення, функціонування й розвиток яких відбувається у певних соціальних системах з притаманними їм соціальною структурою та характером суспільних відносин. Деякі автори дотримуються думки, що соціологія – наука про соціальні відносини. Інші, пропонуючи істотні уточнення у трактуванні поняття «соціальні відносини», вважають, що соціологія повинна не тільки сконцентрувати свої зусилля на аналізі суб'єктів історичної дії, а й стати знаряддям освіти широких верств населення, інструментом самопізнання суспільства і людини.

Трактування предмета соціології можна поділити на дві основні групи. У першій акцент робиться на підкреслюванні об'єктивного характеру соціальної дійсності, на розмежуванні об'єктивного і суб'єктивного чинників. У другій групі переважає позиція активістської соціології, яка в трактуванні її предмета на перше місце висуває активний фактор у соціальних відносинах, тобто суб'єкт дії, дійову особу, виділяючи поняття соціальної спільноти як основоположної категорії соціологічного аналізу.

Предмет та об'єкт соціології, як і будь-якої іншої науки, не тотожні, оскільки об'єктом є все, на що спрямоване відповідне дослідження, а предметом – окремі аспекти, властивості, відносини, які становлять об'єкт конкретного дослідження. Один і той самий об'єкт може вивчатися різними науками, предмет завжди чітко окреслює сферу й мету дослідження.

Сучасне тлумачення предмета соціології має враховувати особливості даного етапу соціологічного пізнання, насамперед те, що соціологія є специфічним науковим знанням про суспільство, яке відрізняється від інших суспільних наук і має свій самостійний предмет. Будучи нефілософською наукою і спираючись на узагальнення соціальних факторів, соціологія визначає свій предмет на рівні макротеоретичного аналізу. Тому вона тісно пов'язана з соціально-філософським рівнем знань.

Окрім загальнотеоретичного осмислення свого предмета, соціологія охоплює низку соціологічних теорій, які вивчають особливі стани і форми буття соціальних спільнот – соціальну структуру, культуру, соціальні інститути і організації, особистості, а також процеси соціалізації індивідів у соціальних спільнотах.

Як наука про соціальні спільноти, соціологія досліджує масові соціальні процеси і поведінку, стани і форми соціальної взаємодії та соціальних взаємозв'язків людей, що утворюють соціальні спільноти.

Соціологія вивчає як індивідуально-неповторні особистості, так і соціальні типи. Але у всіх висвітлених проекціях на передньому плані – особистість. Проте соціологія розглядає її не крізь призму індивідуально неповторних властивостей та якостей (це предмет психології), а з позиції соціально-

типових рис як суб'єкта розвитку суспільства. В соціології особистість – не тільки частина малої контактної групи, але й типовий представник певної великої соціальної групи, носій властивих цій групі норм, традицій, цінностей, поглядів і відносин. Тобто, людина як сукупність усіх суспільних відносин керується у своїй поведінці передусім набутими та усталеними нормами, а соціальні відносини утворюються не за родинним зв'язком і знайомством, а згідно зі сформованими соціальними цінностями, правилами, законами.

Специфіка соціологічного знання полягає в тому, що об'єкт соціологічного пізнання не збігається з певним конкретним явищем суспільного життя (наприклад, формою територіальної цінності), навіть явищем суто соціальним (груповою взаємодією), бо цей об'єкт може бути виокремлений з об'єктивної реальності та класифікований за різними аспектами.

Загалом об'єктом соціологічного пізнання є сукупність соціальних зв'язків і соціальних відносин. Оскільки ці зв'язки і відносини у кожному конкретному соціальному об'єкті завжди організовані особливим чином, об'єкт соціологічного пізнання виступає тільки як соціальна система.

Закони та категорії соціології. Зв'язок соціології з іншими дисциплінами. У процесі функціонування спільнот формується безліч різних соціальних зв'язків. Нерідко вони сприймаються як щось тимчасове, епізодичне, випадкове. Та насправді всі вони зумовлені суспільними законами і закономірностями.

Під законом мається на увазі існуючий зв'язок або існуючі відносини, що характеризуються загальністю, необхідністю та повторюваністю за даних умов.

Соціальні закони визначають відносини між різними індивідами та спільнотами, виявляючись в їх діяльності. Це – відносини між народами, націями, класами, соціально-демографічними і соціально-професійними групами, містом і селом, суспільством і соціальною організацією, суспільством і трудовим колективом, суспільством і родиною, суспільством та особистістю.

Соціальні закони розрізняють за масштабом їх здійснення. Загальні закони діють в усіх суспільних системах (наприклад, закон товарно-грошових відносин). Дія специфічних законів обмежена однією чи кількома суспільними системами (наприклад, закони, пов'язані з переходом від одного типу суспільства до іншого; закон первинного нагромадження капіталу).

Розрізняють їх також за ступенем спільності: одні характеризують розвиток соціальної сфери в цілому; інші визначають розвиток окремих її елементів – класів, груп, націй тощо.

За способом вияву соціальні закони поділяють на динамічні й статичні (стохастичні). Динамічні визначають напрям, чинники і форми соціальних змін, фіксують жорсткий, однозначний зв'язок між послідовністю подій у конкретних умовах. Статичні (стохастичні) закони не детермінують соціальні явища, а відображають головні напрями змін, їх тенденції до збереження стабільності соціального цілого. Ці закони зумовлюють зв'язок явищ і процесів соціальної дійсності не жорстко, а з визначеним ступенем вірогідності.

Динамічні закони поділяють на причинні та функціональні. Причинні

динамічні закони фіксують суворо детерміновані зв'язки розвитку соціальних явищ, наприклад роль способу виробництва при переході від однієї суспільно-економічної формації до іншої. Функціональні динамічні закони відображають емпірично спостережувані й суворо повторювані взаємні залежності між соціальними явищами.

Різновидами стохастичних законів можуть бути як закони розвитку (наприклад, задоволення зростаючих матеріальних і культурних потреб населення, розвиток самоуправління), так і закони функціонування (скажімо, єдність формальної і неформальної структур трудового колективу, розподіл ролевих функцій у сім'ї).

Взявши за основу форми зв'язку, можна виокремити п'ять категорій соціальних законів:

1. Закони, які відображають інваріантне співіснування соціальних явищ: якщо існує явище «А», обов'язково повинно існувати і явище «Б».

2. Закони, які відображають тенденції розвитку: зміну структури соціального об'єкта, перехід від одного порядку взаємовідносин до іншого.

3. Закони, які встановлюють функціональну залежність між соціальними явищами, тобто залежність, за якою зміни елементів системи не зумовлюють суттєвої зміни структури.

4. Закони, які фіксують причинний зв'язок між соціальними явищами, але лише з функціональної, тобто необов'язкової точки зору.

5. Закони, які встановлюють імовірність зв'язку між соціальними явищами.

Потрібно розрізнити форми вияву законів соціального розвитку і законів функціонування: закони соціального розвитку – як причинні умови зміни процесів, ситуацій; закони функціонування – як наслідок функціонування явищ, що сприяють збереженню соціальної системи, в якій дані явища діють. Наприклад, підготовка кадрів вищої кваліфікації є наслідком функціонування системи освіти.

Категорії і поняття в соціологічній науці відображають передусім якість об'єктивної реальності, яка була виокремлена практикою людей і стала об'єктом даної науки.

У *категоріях* соціології відображаються якісна конкретність і цілісність досліджуваного об'єкта, суттєві властивості, риси і характеристики, вузлові моменти, стан зрілості, а також можливості його розвитку та вдосконалення.

Поняття «категорія» відображає універсальні особливості й відношення дійсності, загальні закономірності розвитку всіх матеріальних, природних і духовних явищ. Як родове поняття воно означає розряд, групу предметів, явищ тощо.

У системі соціологічного знання розрізняються дві групи основних категорій:

1. Категорії, що пояснюють статику суспільства, його структуру з виокремленням її основних підсистем та елементів. До них можна віднести такі категорії, як «соціальна спільність», «соціалізація», «особистість», «соціальна група», «соціальна верства», «соціальна стратифікація», «соціальний кон-

троль», «соціальна поведінка» та ін.

2. Категорії, що характеризують динаміку суспільства, його основні зміни – причини, характер, етапи і т.д. Важливішими є категорії «соціальний розвиток», «соціальний протест», «соціальна трансформація», «соціальний рух», «соціальна мобільність» та ін. Ці категорії вказують на те, яким чином змінюється соціальний об'єкт, якими є особливості його розвитку, його еволюція.

Але є більш поширений підхід, коли понятійно-категоріальний апарат соціології включає в себе три групи категорій:

- загальнонаукові категорії у соціологічному заломленні («суспільство», «соціальна система», «соціальний розвиток» тощо);
- безпосередні соціологічні категорії («соціальний статус», «стратифікація», «соціальний інститут», «соціальна мобільність» тощо);
- категорії дисциплін, суміжних з соціологією («особистість», «сім'я», «соціологія політики», «економічна соціологія» тощо).

Однією з особливих і найуживаніших є у соціології є категорія «соціальне». Соціальне (від лат. *socialis* – товариський, громадський) - сукупність певних властивостей та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Будь-яка система суспільних відносин (економічна, політична тощо) характеризується стосунками між людьми, а також відносинами особи та суспільства. Тому кожна з цих систем завжди має свій чітко визначений аспект.

Специфіку соціального характеризують такі основні риси:

- загальна властивість, притаманна різним групам індивідів, яка є результатом інтеграції груп індивідів, соціальних верств, спільнот із суспільними відносинами;
- вираження спричиненого сучасними спільними відносинами (економічними, політичними та ін.) певного стану індивідів;
- з'ясування стосунків різних індивідів і груп індивідів між собою, ставлення до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя;
- наслідок спільної діяльності різних індивідів, який виявляється в їх спілкуванні та взаємодії.

Соціальне явище чи процес виникають тоді, коли поведінка навіть одного індивіда обумовлюється поведінкою іншого індивіда чи групи (спільноти), незалежно від їх фізичної присутності. Саме в процесі взаємодії індивіди, спільноти впливають один на одного, сприяють інтегруванню певних властивостей суспільних відносин.

Від з'ясування категорії «соціальне» залежить тлумачення специфіки соціальних відносин. Соціальні відносини – самостійний, специфічний вид суспільних відносин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Як і будь-яка інша наука, соціологія розробляє і такі поняття, які відо-

бражають сутність науки, її функціонування та розвиток. Це – категорії теоретичної соціології, метасоціології, поняття методологічного значення.

Зв'язок соціології з іншими дисциплінами. Соціологія є наукою про суспільство, його процеси та явища; охоплює загальну соціологічну теорію (теорію суспільства), яка виступає як теорія та методологія всіх інших суспільних і гуманітарних наук. Усі науки, які вивчають різноманітні сторони життєдіяльності суспільства і людини, завжди передбачають і соціальний аспект, тобто закони та закономірності, які досліджуються в певній сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей. Техніка й методика вивчення людини та її діяльності, методи соціального вимірювання, які розробляються соціологією, використовуються всіма суспільними та гуманітарними науками.

На перетині соціології з іншими науками склалася ціла система досліджень: соціальні, соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні та ін. Соціологія як система знань не може розвиватися і виконувати свої функції не взаємодіючи з іншими науками. Те, що соціологія посідає загальне, а не окреме місце серед суспільних і гуманітарних наук, не означає, що вона є філософською наукою. Її значення для інших наук полягає в тому, що вона дає науково обґрунтовану теорію про суспільство та його структури, забезпечує розуміння законів і закономірностей взаємодії його різноманітних структур.

У системі гуманітарних та суспільних наук соціологія тісно пов'язана з філософією, історією, етикою, політологією, психологією, педагогікою, економікою, правом. У процесі дослідження системи «людина – техніка» соціологія вступає у певні взаємовідносини і з технічними науками. Це стосується окремих виробничих процесів, виробництва, галузей, зокрема при вивченні соціальних аспектів роботизації, автоматизації виробництва. Широко застосовує соціологія математичні методи, вироблені кібернетикою, теорією інформації, теорією ділових ігор тощо. Створюються і спеціальні математичні методи та теорії (шкальний, факторний, причинний і латентний аналізи), пристосовані до специфіки соціологічного дослідження.

Таким чином, соціологія функціонує у тісній взаємодії з комплексом соціально-гуманітарних наук, яка в кожному конкретному випадку має свої специфічні аспекти. Вона виконує функцію генератора ідей, теорій про людину, її місце і роль у системі соціальних зв'язків тощо.

Структура соціологічної науки. Соціологія як наука про соціальні відносини, механізми та закономірності функціонування і розвитку різноманітних соціальних спільнот має порівняно з іншими науками про суспільство специфічні сходи та складну структуру.

Складність самого суспільства, різноманітність процесів, явищ, елементів, проблем, що зумовлюють його життєдіяльність, потребують багаторівневої системи соціологічного пізнання соціальної реальності. Відповідно до цього формується багаторівнева структура соціологічної науки та визначаються її функції.

Про структуру системи соціологічного знання ще й досі точаться науко-

ві дискусії. Існує багато підходів до виокремлення критеріїв структуроутворення і кількості рівнів соціології – від найпростішого (розподіл соціології на дві частини: фундаментальну і прикладну) до найскладнішого (виокремлення семи рівнів соціології: методологічні та теоретичні засади, спеціальні знання, прикладний рівень, соціоінженерний рівень, теорія соціологічного дослідження, методи здобуття соціологічної інформації, знання про організацію соціологічних служб).

У західній соціології соціологічну науку поділяють на макро- і мікросоціологію: макросоціологія вивчає будову суспільства, взаємозалежність і взаємодію його структурних утворень; мікросоціологія зорієнтована на вивчення механізмів взаємодії людей на особистому рівні, який вважається базовим і розглядається як вирішальний у формуванні складніших форм соціальної поведінки. Ці рівні щільно взаємопов'язані, тому що безпосередня, повсякденна поведінка людей здійснюється в межах визначених соціальних систем, структур та інститутів.

Наразі більшість учених дотримується думки про трирівневу структуру соціології. Розрізняють теоретичну (загальнотеоретичну) соціологію, спеціальні соціологічні теорії та емпіричні дослідження.

На *першому*, теоретичному рівні суспільство вивчають як єдиний соціальний організм; акцент робиться на проблемах глобального характеру. Знання, що отримують на цьому рівні, встановлюють сутнісний зв'язок між окремими підсистемами суспільства, якнайзагальніше описують їх.

Загальнотеоретична соціологія має самостійний статус і являє собою вищий рівень достовірного, узагальнюючого знання про соціальні процеси, формування і розвиток соціальних відносин, про закономірності соціального життя у всіх його проявах. Вона охоплює велику кількість різноманітних течій, шкіл, напрямів, які зі своїх методологічних позицій пояснюють розвиток суспільства.

Другий рівень становлять спеціальні соціологічні теорії, які вивчають закономірності розвитку окремих соціальних спільнот, функціонування соціальних інститутів і процесів. Значення цих теорій винятково важливе і зумовлене багатьма причинами.

По-перше, спеціальні соціологічні теорії відзначаються самостійним рівнем соціологічного знання. Кожна з них не тільки має свій особливий предмет, категорії, комплекс термінів, а й виробляє особливий підхід до вивчення суспільних процесів і явищ, який, у свою чергу, зумовлює особливості вироблення і застосування конкретної методики. Все це збагачує соціологічні знання.

По-друге, сучасний стан суспільства характеризується винятковим динамізмом, тому загальнотеоретична соціологія, хоча й має певний зв'язок з соціальною практикою, не встигає своєчасно опанувати ці зміни, пояснити механізми, прогнозувати їх розвиток. Все це стає можливим у межах конкретних соціологічних теорій.

Останнім часом спеціальні соціологічні теорії набули бурхливого розвитку. Це зумовлено різким розширенням кола проблем, які вивчає соціологія,

завдяки чому, наприклад, виокремилися такі соціальні теорії, як соціологія молоді, соціологія життя, соціологія девіантної (збоченої) поведінки, соціологія влади тощо.

Значна кількість нових соціологічних теорій виникла внаслідок інтеграції соціології з іншими науками, міждисциплінарних робіт. Таким чином народилася економічна соціологія, медична соціологія тощо, які належать до галузевої соціології.

Емпіричні соціологічні дослідження становлять *третій рівень* системи соціологічного знання і є однією з форм вивчення дійсності на початковому етапі пізнавального процесу. На відміну від теоретичного дослідження (у межах якого соціолог оперує насамперед науковими категоріями і поняттями, що відображають сутнісні якості соціальних процесів і явищ), в емпіричному дослідженні предметом аналізу стають різноманітні дії, характеристики поведінки, погляди, настрої, потреби, інтереси, мотиви людей, соціальних груп і спільнот, відображення соціальної реальності у фактах людської свідомості.

Емпіричне дослідження є не тільки збиранням і відбором соціальних фактів, що підтверджують чи спростовують теоретичні гіпотези вченого. Це спеціальні наукові процедури, які за допомогою соціологічних методів дослідження (аналіз документів, опитування, спостереження, соціальний експеримент) дають змогу здійснити наукову реєстрацію соціальних фактів, що є базою для подальших теоретичних пошуків та узагальнень.

Охоплюючи елементи теоретичного знання, необхідного для попереднього аналізу предмета дослідження, емпіричне дослідження потребує вирішення багатьох організаційних проблем, володіння професійними дослідницькими прийомами та засобами здобування первинної соціологічної інформації, математичними методами опрацювання та аналізу статистичного матеріалу. Важливе значення має також вміння встановити контакт з людьми, щоб одержати якісну інформацію. Отже, проведення соціологічного дослідження є своєрідним мистецтвом і вимагає від соціолога не тільки володіння специфічними соціологічними знаннями і навичками, а й значного професійного досвіду та певних морально-психологічних якостей.

Функції соціології як науки. Будь-яка гуманітарна наука виконує низку специфічних та універсальних функцій, які можна об'єднати у дві групи – пізнавальну (гносеологічну) та соціальну. Завдяки реалізації пізнавальних функцій стають доступнішими відомості про певні сторони життя соціальних об'єктів, їх властивості, відносини, а соціальна функція дає змогу оптимізувати процеси, відносини, зв'язки.

Зв'язок соціології з життям суспільства, основні завдання, які вона ставить перед собою, реалізуються через її основні й допоміжні функції. У соціологічній літературі по-різному підходять до їх тлумачення та визначення кількості. Одні вчені головними функціями соціології вважають пізнавальну, практичну та ідеологічну, інші – пізнавальну, прогностичну, соціального проектування і конструювання, організаційно-технологічну, управлінську та інструментальну. Відсутність серед учених єдиного погляду на класифікацію функцій соціологічного знання пов'язана насамперед зі складною структу-

рою та значною кількістю завдань, які соціологія має вирішувати, а також з різноманітністю соціальної дійсності, яку вона вивчає.

Синтезувавши різні підходи, доцільно вести мову про такі *найважливіші функції соціології*:

- теоретико-пізнавальна (пов'язана з вивченням закономірностей соціального розвитку, тенденцій зміни різних соціальних явищ і процесів);
- практико-перетворювальна (завдяки їй соціологія бере участь у виробленні практичних рекомендацій і пропозицій щодо поліпшення ефективності управління різними соціальними процесами);
- світоглядно-ідеологічна (зумовлена участю соціології у формуванні наукової ідеології).

Крім того, як й інші науки, соціологія виконує деякі специфічні функції: прогностичну, гуманістичну, просвітницьку, інструментальну, соціально-технологічну тощо.

Теоретико-пізнавальна функція спрямована на вироблення нового соціологічного знання про суспільство.

Практико-перетворювальна функція тісно пов'язана з теоретико-пізнавальною. Практичний аспект цієї функції виявляється насамперед у тому, що вона виробляє науково обґрунтовані прогнози стосовно еволюції суспільства, які є основою перспективних планів соціального розвитку, скажімо, держави, регіону, підприємства тощо.

Світоглядно-ідеологічна функція спрямована на забезпечення наукової дискусії з іншими концепціями, розповсюдження наукової ідеології, формування у широких верств населення соціологічного стилю мислення, підготовку компетентних спеціалістів, глибоке та всебічне засвоєння ними наукової ідеології.

Гуманістична та культурна функції пов'язані з роллю соціології в культурному житті суспільства та гуманізації суспільних відносин.

Описова функція зумовлена необхідністю систематизації, опису та нагромадження одержаного дослідного матеріалу у вигляді аналітичних нотаток, різноманітних звукових звітів, статей, книг, комп'ютерних матеріалів тощо.

Інформаційна функція стосується використання соціологічної інформації, одержаної під час соціологічних досліджень. У зв'язку з постійним ускладненням соціального життя значення соціологічної інформації в управлінні суспільством зростатиме, її використання повинно стати невід'ємним елементом державної політики.

Прогностична функція реалізується через соціальні прогнози. За сучасних умов соціологічне дослідження завершується не просто рекомендаціями щодо управління процесами, а виробленням та обґрунтуванням прогнозу (короткострокового або довгострокового) щодо досліджуваного об'єкта.

Критична функція передбачає, що соціологія, даючи об'єктивне знання, покликана надавати соціальну критику, попереджувати соціальну політику про відхилення від соціального ідеалу, сигналізувати про можливі негативні соціальні явища і наслідки.

Функція соціального контролю полягає у виробленні і науковому обґрунтуванні ефективних рекомендацій, спрямованих на боротьбу з девіантною поведінкою, вдосконалення моральних відносин, підвищення рівня політичної культури і правової свідомості. Вона реалізується через участь соціології в системі «зворотного зв'язку», забезпечення достовірної інформації про соціальні явища і процеси, аналіз дії механізмів соціального контролю, санкцій, соціальних норм тощо.

Функція соціального управління виявляється у свідомій, цілеспрямованій дії щодо соціальних систем, інститутів, процесів з метою оптимізації напрямку, темпів їх розвитку і функціонування. Соціальне управління тим ефективніше, чим більше воно спирається на знання законів розвитку суспільства та об'єкта управління.

Сучасна соціологія дедалі більшого значення надає *соціальній інженерії*. Ця тенденція пов'язана із зростанням потреб у соціальному проектуванні, об'єктом якого стають зв'язки і відносини у різних сферах суспільного життя на всіх рівнях: суспільство в цілому, регіон, трудовий колектив тощо.

Пізнавальні завдання соціології перебувають у тісному зв'язку з практичними. Проте цей зв'язок має складний характер. Високий рівень абстрагування, складність структури соціологічного знання, необхідність доведення його до можливості практичного використання потребують особливої дослідницької діяльності у розрізі трансформації теоретичних знань у практичні рекомендації, що складає зміст соціально-технологічної функції соціології.

Сутністю *соціально-технологічних завдань* є вироблення соціальних технологій, типових процедур управління, сценаріїв проведення ділових ігор різних видів – від імітаційних до організаційно-діяльних. Таким чином, соціально-технологічна функція визначає і виробляє методи впровадження рекомендацій, пропонованих соціологами.

Пропонований перелік функцій соціологічної системи знання не вичерпує всіх можливостей їх класифікації. Можна, наприклад, виокремити ще функції окремих галузей, фундаментальних і прикладних розділів тощо.

Результативність реалізації всіх функцій залежить від характеру суспільних закономірностей, соціальних умов, від рівня організації соціологічної діяльності, розмаїття зв'язків соціології з життям суспільства, а також від професійної підготовки соціологічних кадрів.

У соціальній діяльності функції соціології співпрацюють, пронизуючи всі її сфери. Враховуючи їх розмаїття при вивченні й прогнозуванні суспільних процесів, можна дійти висновку про величезну роль соціології у перебудові українського суспільства.

Найважливіші напрями досліджень сучасної вітчизняної соціології:

- вироблення спільно з іншими суспільствознавчими науками сучасної концепції громадянського суспільства;
- цілісний соціологічний аналіз процесів перетворення суспільства у найширшому контексті (історичне минуле, сучасність, найближчі й віддалені перспективи);
- вивчення соціальної структури українського суспільства у її різномані-

тних вимірах. Йдеться про реальну соціальну структуру, процеси стратифікації, формування за умов ринкових відносин нових соціальних груп і верств суспільства;

- вивчення національних проблем за умов розбудови державності в Україні, процесів формування національної свідомості, відносин між різними націями і народностями;

- оптимізація соціальної політики в умовах переходу до ринкової економіки;

- вивчення мотивації трудової діяльності працівників, її ціннісних орієнтацій та інтересів як важливих підойм політичних і економічних перетворень;

- аналіз нових для нашого суспільства проблем, пов'язаних з розвитком демократії, гласності, політичного плюралізму, зародження масових громадянських рухів;

- вивчення проблем формування, висловлювання, врахування громадської думки різних верств населення.

Отже, соціологія як наука представлена трьома рівнями пізнання: теоретичною соціологією, спеціальними соціологічними теоріями (теоріями середнього рівня) та емпіричними соціологічними дослідженнями.

Знання структури соціологічної науки дає змогу дослідити також її функції, серед яких розрізняють теоретико-пізнавальну, практико-перетворювальну, світоглядно-ідеологічну та ін. Ознайомлення зі структурою, функціями цієї науки дозволяє з'ясувати її принципові можливості у вивченні сучасного суспільства, зв'язки з іншими науками, уточнити зміст теоретичних розробок, наукових прогнозів.

Мінілексикон

Соціологія – наука про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і соціальних процесів, про механізми і принципи їх взаємодії.

Об'єкт соціологічного дослідження – певна соціальна реальність, яка потребує вивчення відповідно до мети дослідження та його предметного аналізу (соціальні спільноти, соціальні суб'єкти, соціальні процеси у їх конкретному стані та взаємодії, що мають відносну завершеність і цінність тощо).

Соціальний закон – об'єктивний і повторюваний причинний зв'язок між соціальними явищами та процесами, які виникають внаслідок масової діяльності людей або їх дій.

Соціальне (від лат. socialis – товариський, громадський) - сукупність певних властивостей та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Соціальні відносини – самостійний, специфічний вид суспільних від-

носин, які виражають діяльність соціальних суб'єктів, зумовлену їх неоднаковим становищем у суспільстві та роллю в суспільному житті.

Загальнотеоретична соціологія – вищий рівень достовірного, узагальнюючого знання про соціальні процеси, формування і розвиток соціальних відносин, про закономірності соціального життя у всіх його проявах.

Спеціальні соціологічні теорії – рівень соціологічного знання, на якому вивчаються закономірності розвитку окремих соціальних спільнот, функціонування соціальних інститутів і процесів.

Емпіричні соціологічні дослідження – спеціальні наукові процедури, які за допомогою соціологічних методів дослідження (аналіз документів, опитування, спостереження, соціальний експеримент) дають змогу здійснити наукову реєстрацію соціальних фактів, що є базою для подальших теоретичних пошуків та узагальнень.

План семінарського (практичного) заняття

1. Дискусії щодо предмету соціології.

Студентам пропонується визначити сутність основних підходів до визначення предмету соціології, пояснити їх теоретичне підґрунтя.

2. Специфіка соціологічного пізнання. Соціологічні закони та категорії.

Студентам треба вміти пояснити особливості саме соціологічного пізнання у порівнянні з іншими соціально-гуманітарними науками, підкріплюючи свою аргументи результатами компаративного аналізу. Крім того, пропонується поміркувати над змістом основних соціологічних категорій.

3. Структура та основні функції соціології як науки.

Аналізуючи структуру та основні функції науки, студенти повинні розкрити наукову та практичну значущість соціології для сучасного українського суспільства, використовуючи емпіричні матеріали щодо його актуального стану.

Питання для самоперевірки знань

Що є спільного і відмінного в об'єкті і предметі соціології як науки?

Чим відрізняється предмет соціології від предметів інших наук про суспільство?

На чому базується твердження про соціологію як одну з провідних соціально-гуманітарних дисциплін?

Які особливості категорії «соціальне» в соціології?

За якими критеріями класифікують соціологічні закони?

У чому виявляється специфіка соціальних закономірностей?

Які основні завдання соціологічної науки на сучасному етапі? Чим вони

зумовлені?

Охарактеризуйте взаємовідносини соціології з іншими науками про людину і суспільство.

Яким чином взаємодіють різні елементи структури соціологічного знання?

Обґрунтуйте загальнонаукові принципи, на яких базуються соціологічні знання.

Чому соціологію вважають міждисциплінарною наукою?

У чому суть основних функцій соціології?

Чим зумовлений поділ різноманітних функцій соціології на три основні групи

Список рекомендованої літератури до теми

Обов'язкова

Загальна соціологія [Текст]: Хрестоматія / За ред. В.Г. Городяненка. – Д.: Вид-во ДНУ, 2006. – 516 с.

Зінчина, О.Б. Курс лекцій з дисципліни «Соціологія» [Текст] (для студентів усіх курсів усіх напрямів підготовки та форм навчання) / О.Б. Зінчина, Г.Т. Клименко, О.Ю. Кудрявцев; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова. – Х.: ХНУМГ, 2015. – 174 с.

Лукашевич, М.П. Соціологія. Загальний курс [Текст]: Підручник / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – 456 с.

Нестуля, О.О. Соціологія [Текст]: навч. пос. [для студ. вищ. навч. закл.] / О.О. Нестуля, С.І. Нестуля. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 272 с.

Перегида, Є.В. Соціологія [Текст]: навчальний посібник / Є.В. Перегида та ін. – К.: КНУБА, 2012. – 140 с.

Примуш, М.В. Загальна соціологія [Текст]: навч. посібник / М.В. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592с.

Сірий, Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії [Текст]: навч. посіб. / Є.В.Сірий. – К.: Атіка, 2004. – 480 с.

Сокур'янська, Л.Г. Вступ до соціології [Текст]: Навч. посібник / Л.Г. Сокур'янська. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2011. – 206 с.

Соціологія [Текст]: Навч. посібник для ВНЗ. – 4-те вид., перероб. і доп. / За ред. С.О. Макеєва. – К.: Знання, 2008. – 566 с.

Соціологія [Текст]: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / За заг. ред. В.І. Докаша. – 3-ге вид., доопр., доп. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. – С. 50-60.

Соціологія [Текст]: Підручник / За ред. В.Г. Городяненка. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Вид. центр «Академія», 2008. – 544 с.

Соціологія [Текст]: підручник / Ю.Ф. Пачковський, Н.В. Коваліско, І.В. Городняк та ін.; за ред. Ю. Ф. Пачковського. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – 418 с.

Соціологія [Текст]: терміни, поняття, персоналії. Навч. словник-довідник / Уклад.: В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін.; за заг. ред. В.М. Пічі. – Київ: «Каравела»; Львів: «Новий Світ-2000», 2002. – 480 с.

Танчин, І. Соціологія [Текст]: навч. посібник / І. Танчин. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 351 с.

Щудло, С.А. Соціологія. Курс лекцій [Текст]: навч. посібник / С.А. Щудло, Т.М. Романів, І.Л. Мірчук. – Вид. 2-е. – Дрогобич: Вимір, 2007. – С. 60-80.

Допоміжна

Бауман, З. Плинні часи. Життя в добу непевності [Текст] / З. Бауман. – К.: Критика, 2013. – 176 с.

Буравой, М. Социология и неравенство [Текст] / М. Буравой // Социол. исслед. – 2015. – № 7. – С. 5-14.

Вахштайн, В. Пост-постсоветская социология: конец первого акта [Текст] / В. Вахштайн // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 2. – С. 59-78.

Гидденс, Э. (при участии Бердсолл К.) Социология [Текст] / Э. Гидденс; пер. с англ. – 2-е изд., перераб., доп.. – М.: Эдиториал УРСС, 2005. – 632 с.

Головаха, Е. Социология: между художественным вымыслом и научным знанием [Текст] / Е. Головаха // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2013. – № 4. – С. 5-8.

Катаєв, С.Л. Сучасне українське суспільство [Текст]: Навч. посібник / С.Л. Катаєв. – К.: Центр навч. літ., 2006. – 200 с.

Кутуев, П. Социальная реальность и трансформации XX века: между концепциями и утопиями [Текст] / П. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 3. – С. 68-76.

Куценко, О. Як посилити наукову якість досліджень і практичну значимість соціології. Запрошення до дискусії [Текст] / О. Куценко // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2012. – № 3. – С. 5-7.

Савельев, Ю. Социология в поисках сущности современности: систематизация теорий общества модерна и модернизации [Текст] / Ю. Савельев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 3. – С. 3-12.

Соболевська, М. Специфіка дисциплінарного статусу соціології як гуманітарної науки [Текст] / М. Соболевська // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2012. – № 3. – С. 7-15.

Соціологічна енциклопедія [Текст] / Уклад.-ред. В.Г. Городяненко. – К.: Академвидав, 2008. – 456 с.

Соціологія: Короткий енциклопедичний словник [Текст] / Уклад.: В.І. Волович, В.І. Тарасенко, М.В. Захарченко та ін.; за заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. центр духов. культури, 1998. – 736 с.

Штомпка, П. Десять тез про статус соціології в нерівному світі [Текст] / П. Штомпка // Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. – 2012. – № 3. – С. 8-10.

Тема ②

СУСПІЛЬСТВО ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ

Соціологічне розуміння суспільства: класичні та сучасні версії. Ознаки суспільства. Соціологічні теорії походження суспільства. Типологія суспільств за різними критеріями.

Теорії сучасного суспільства: концепції постіндустріального суспільства, інформаційного, технотронного, знань, суспільства експертів, ризиків, споживання, дозвілля, спектаклю та ін.

Україна в контексті теорій сучасного суспільства. Особливості українського соціуму. Україна в міжнародних рейтингах. Імідж сучасної України.

Теорія модернізації. Органічна та неорганічна види модернізації.

Опорний конспект лекції

Соціологічне розуміння суспільства. У другій пол. XIX – поч. XX ст. у соціологічній думці формуються три основні різновиди системних уявлень про суспільство: системно – механістичний, системно – органістичний, змішаний. *Системний погляд* (В. Парето): суспільство – це система, що перебуває у стані відносної рівноваги, яка постійно порушується і відновлюється. Всі частини соціальної системи тісно взаємопов'язані й механічно впливають одна на одну. Суттєвою характеристикою соціальної системи є соціальна неоднорідність, яка визначається первинною нерівністю індивідів. *Системно-органістичні уявлення* (О. Конт і Г. Спенсер): суспільний організм – складне ціле, що формується за законами доцільності; його особливістю є наявність саморегулюючих процесів. Суспільний організм, або соціальна система - це динамічне утворення, що перебуває у постійному розвитку, як і кожний живий організм.

Змішаний тип уявлень (Ф. Тьонніс, Е.Дюркгайм) поєднує ідеї двох попередніх. У Ф.Тьонніса «органічна» община (гемайншафт) протистоїть «механічному» (гезельшафт) суспільству. В історичному розвитку відбувається перехід від стану з «гемайншафт» до стану «гезельшафт», в якому мають утворитися універсальне суспільство й універсальна держава. Е.Дюркгайм навпаки оголошує саме суспільство найбільш природним і органічним типом соціальності, заснованим на зростаючому розподілі праці, який і перетворює суспільство у гармонійну цілісну єдність.

Марксизм: суспільство трактується як живий організм, який перебуває у постійному русі й розвитку, її суттю є акцент на залежності та обумовленості всіх соціальних підсистем (політичної, духовної тощо) від економічної підси-

стеми, яка ґрунтується на матеріальному виробництві та певних формах власності.

Структурний функціоналізм (Т. Парсонс, Р. Мертон) (60 – 70-ті рр. ХХ ст.): суспільство є соціальною системою, яке володіє найвищим рівнем самодостатності та реалізує функції інтеграції, відтворення, адаптації та ціледосягання. Вони забезпечуються відповідними підсистемами: адаптації – економічною, ціледосягання – політичною, інтеграції – підсистемою правових інститутів і звичаїв, відтворення – підсистемою вірувань, моралі та органів соціалізації включно з інститутами освіти і виховання.

Сучасні соціологічні погляди (соціологія постмодерну): суспільство розглядається не як цілісне, системно упорядковане та згуртоване (об'єднане), а як фрагментарне, мозаїчне, неупорядковане утворення; уявлення про детермінованість та універсальну спрямованість змінюється уявленням про невідзначеність та багатоваріативність. Соціологічний постмодернізм стверджує, що економіка втрачає свій статус домінуючої підсистеми суспільства, яка задає умови та правила функціонування всім іншим підсистемам.

Таким чином, соціологічні уявлення про суспільство мають довгу історію розвитку і широкий спектр течій та напрямів. Це зумовлено надзвичайною складністю суспільства як соціальної системи, його різноманітністю та багатогранністю, необхідністю врахування історичних етапів розвитку тощо.

Отже, визначення суспільства з погляду соціології у широкому значенні цього слова є наступним: *суспільство – це сукупність усіх способів взаємодії та форм об'єднання людей, в якій знаходить прояв їхня взаємозалежність одне від одного і які склалися історично.*

Ознаки суспільства. Аналіз багатьох визначень категорії «суспільство», дає можливість окреслити характерні риси та ознаки суспільства:

- спільність території, на якій мешкають люди, що взаємодіють і спілкуються між собою;
- цілісність і сталість як певного єдиного цілого, власна назва та історія;
- здатність підтримувати та відтворювати високу інтенсивність внутрішніх зв'язків;
- певний рівень розвитку культури, система норм і цінностей, які лежать в основі соціальних зв'язків між людьми;
- автономність та самодостатність, самовідтворення, саморегулювання, саморозвиток.

Отже, суспільство є цілісним утворенням, основними елементами якого є люди, їх зв'язки, взаємодії та взаємовідносини, соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільності, норми і цінності.

Структура суспільства. На думку американського соціолога А. Тоффлера, структуру суспільства визначають такі компоненти: техносфера (енергетична підсистема, система виробництва, розподілу); соціосфера (різні соціальні інститути); біосфера; сфера влади (формальні й неформальні інститути політики); іносфера (системи інформації та соціальної комунікації); психосфера (сфера міжособистісних стосунків).

Іншим підходом є виокремлення трьох рівнів суспільства: макро- (соціа-

льні інститути, великі соціальні спільноти), мезо- (соціальні організації, спільноти), мікрорівні (індивід, малі соціальні групи).

Теорії походження суспільства. Майже всі знайомі з такими загальними теоріями виникнення суспільства, як природна, божественна, космічна.

У соціології ж існує ряд наукових концепцій, які по-своєму трактують походження суспільства.

- *Інструментальна концепція.* Суспільство виникло в результаті винаходу знарядь праці, що призвело до дроблення родової общини, закріплення системи розподілу праці, економічної нерівності та приватної власності.

- *Сексуальна концепція.* Суспільство виникла в результаті створення норм, які регулюють сексуальні відносини членів угруповання, що сприяло передбачуваності поведінки, можливості планувати господарське життя, персональні взаємовідносини.

- *Кратична концепція.* Суспільство виникає як наслідок створення норм, які регламентують збереження та передачу влади.

- *Гендерна концепція.* Згідно з нею, у той момент, коли відбувається договір між чоловіками про розподіл жіночої та чоловічої сфер життя, а чоловіча сфера починає вважатися провідною, виникає суспільство (встановлення патріархату).

- *Семантична концепція.* Суспільство є як результатом розвитку спілкування, вживанням тієї чи іншої мови. Розробляючи символи та позначення, домовляючись про правила тлумачення знаків, активно застосовуючи мову, люди формують організований світ комунікації. Як наслідок виникає система упорядкованих колективних взаємодій, формується суспільство.

У цілому процес становлення суспільства називається соціогенезом, а єдиний процес становлення людини й суспільства – антропосоціогенезом.

Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших. Залежно від критеріїв соціологи по-різному визначали типи суспільств. Наведемо основні типології:

- а) критерій: наявність і стан промислового виробництва (Ф. Тьонніс), типи допромислове («гемайншафт») та промислове («гезельшафт»);

- б) критерій: головний спосіб здобуття засобів до існування (Г. Ленські та Дж. Ленські), типи суспільство мисливців і збирачів; садівничі суспільства; аграрне суспільство; промислові суспільства;

- в) критерій: цінності (Д. Рісмен), типи традиційне суспільство; суспільство, кероване з середини; суспільство, кероване ззовні.

- г) критерій: спосіб виробництва (марксизм), типи первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична суспільно-економічні формації;

- д) критерій: культурні чинники (М. Вебер), типи традиційне, модернове, постмодернове суспільства;

- е) критерій: технологічні чинники, американська соціологія (60-70-ті рр. ХХ ст.), типи доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне суспільства.

Характерні риси сучасного суспільства. Головні маркери сучасного

суспільства:

- рольовий характер взаємодії (очікування та поведінка людей зумовлюються суспільним статусом і соціальними функціями індивідів);
- поглиблений розподіл праці (на професійно-кваліфікаційній основі, що пов'язана з освітою та досвідом роботи);
- формальна система регулювання відносин (на основі писемного права);
- складна система соціального управління (відокремлення інституту управління, соціальних органів управління та самоврядування);
- секуляризація релігії;
- відокремлення безлічі соціальних інститутів.

Теорії сучасного суспільства.

Постіндустріальне суспільство. Запровадив в ужиток термін Д. Белл. Характеристики: в сфері послуг зайнято не менше ніж 50% працюючого населення; виробляє як аграрні, так і промислові продукти, при цьому набагато перевищуючи власні потреби; притаманний максимальний розвиток послуг і маркетингу; спрямованість у майбутнє; велика роль наукових досліджень та інформації; престиж освіченості. Відбувається децентралізація політичної влади, остаточний перехід до демократії. Власність вже не є головним критерієм для формування структури соціальної диференціації. Класова структура поступово змінюється на статусну ієрархію, яка формується на підставі освіти, рівня культури та ціннісних орієнтацій. Вісь соціального конфлікту пролягає не по лінії володіння чи не володіння власністю, а по лінії володіння освітою та контролю над інформацією. Постіндустріальне суспільство характеризується виникненням нових систем – телекомунікаційних технологій та освіти.

Інформаційне суспільство. В ньому розумова технологія, інформація, обробка знань займають дедалі більше місця. Термін запровадив до наукового обігу І. Масуда. Характеристики: пріоритет виробництва інформаційних цінностей над виробництвом матеріальних. Стратегічними ресурсами і головними чинниками цієї стадії розвитку суспільства є розумовий капітал, концентрація теоретичного знання, обробка інформації, освіта, кваліфікація і перекваліфікація. Виникає нова інфраструктура – інформаційні мережі, банки, бази даних, масове виробництво інформації. Підвищується інформаційна ємність продукту, що означає збільшення частки в його вартості інноваційності, дизайну тощо.

Телематичне суспільство. Цим терміном позначають суспільство, у якому поширені нові комунікаційні технології, що надають можливість телекомпаніям активно запроваджувати інтерактивні форми взаємодії із споживачем інформації, отримувати майже вичерпні дані про вподобання і смаки глядача, його сім'ї. Телематичні системи, поєднуючи телебачення із комп'ютером, створюють основи для «інфототалітаризму», який вдається до ефективних технологій маніпуляції поведінкою, користуючись постійно оновлюваними масивами даних про телеглядачів і споживачів. Найбільш радикальні критики і супротивники вбачають у цьому суспільстві наступ «кібе-

ріократії» – нової тиранії, коли людина змушена підкорятися винайденому нею самою комп'ютеру.

Суспільство ризиків (У. Бек). Риси: розвинуте виробництво, технологічний прогрес, економічне зростання, ефективність. Сучасне суспільство навчилося справлятися з ризиками минулого, прогнозувати їх та страхуватися від них. Але сучасні суспільства, впроваджуючи новітні технології, створюють нові ризики, від яких дуже важко застрахуватися (ядерна енергія, виробництво хімікатів, генна технологія, викиди та відходи виробництва нової технології тощо).

Суспільство споживання (споживацтва). Сучасне суспільство організоване навколо споживання. Характеристики: достаток, який зростає; зменшення робочого часу проти збільшення часу дозвілля; виникнення культури споживацтва; споживання будується не навколо потреби, а навколо «мрії»; споживацтво стає маркером соціальної позиції та його стилю життя; споживачі мають владу над виробниками (як товарів, так і послуг); все більша частина товарів, послуг, людського досвіду та аспектів повсякденності стає товаром. Теорію суспільства споживання розробляли Т. Веблен, Р. Лінд та Г. Лінд, Франкфуртська школа, Ж. Бодрійяр.

Споживацтво в сучасному світі споживання стає свого роду згубною залежністю, розвивається оніоманія. Людське щастя ставиться в залежність від рівня споживання, споживання стає метою і сенсом життя.

Суспільство дозвілля – це концепція суспільства, в якому праця втрачає своє провідне значення, а дозвілля стає повноцінною сферою життєдіяльності як людини, так і суспільства в цілому.

Дисциплінарне суспільство (М. Фуко), зміст якого в тому, що сучасне високо інституціалізоване суспільство контролює індивідів, а соціальні інститути є мережею примусових установ, ті, хто має владу, підтримують дисципліну і здійснюють контроль за допомогою цих інститутів і систем. Суспільство при цьому стає «холодним» та відчуженим. Контрольні системи і технологія управління надають гарну підставу для такого нагляду. Таким чином, розвиток суспільства обмежує можливості індивіда.

Індивідуалізоване суспільство (З. Бауман), основними рисами якого є втрата людиною контролю над більшістю значущих соціальних процесів; зростаюча у зв'язку з цим невизначеність і прогресуюча незахищеність особистості перед неконтрольованими змінами; прагнення людини відмовитись від досягнення перспективних цілей заради одержання негайних результатів, що в остаточному підсумку дезінтегрує як соціальне, так і індивідуальне життя. Воно також характеризується інформаційним виробництвом, виникненням широкого сектору «інтегрованих комунікацій», переходом від масового до спеціального виробництва, фрагментарною соціальною структурою, підвищенням ролі постматеріальних цінностей, посиленням впливу культури, індустрії, естетизації повсякденного життя, конструюванням ідентичностей на основі індивідуалізованого вибору, різним досвідом часу і простору, цінностями самостійності, конкуренції, суттєвим зменшенням соціальної ролі держави.

Суспільство знань чи К-суспільство (від англ. Knowledge Society) – це суспільство, всі сфери якого, в першу чергу, економіка та освіта, зорієнтовані на новітні досягнення у сфері інформаційних і комунікаційних технологій (Р. Лейн, Ф. Махлуп, П. Дрюкер). Кожній людині протягом життя доводиться виконувати різні складні завдання, тому стає необхідним продовжувати «навчатися все життя». При цьому знання перетворилось в важливий фактор суспільного розвитку, масове виробництво та ринкове використання нових знань набувають самостійного та дуже важливого значення.

Технотронне суспільство (Зб. Бжезінський) – суспільство, яке в культурному, психологічному, соціальному і економічному ракурсах формується під впливом техніки і електроніки, особливо розвиненої в області комп'ютерів і комунікацій. Технотронна революція накладає свій відбиток на характер образного сприйняття дійсності, руйнуються традиційні зв'язки в сім'ї і між поколіннями, суспільне життя фрагментується, не дивлячись на зростаючі тенденції до глобальної інтеграції. Цей парадокс сприяє краху старих вірувань, пов'язаних з національними й ідеологічними спільнотами людей, і формує нове глобальне бачення світу. В той самий час, як наше життя фрагментується, глобальна реальність все сильніше і сильніше поглинає індивіда, навіть деколи пригнічує. Очевидною причиною цього є розвиток комунікацій.

Суспільство спектаклю (Гі Дебор), сутність якого у втраті безпосередності, а термін «спектакль» означає «суспільні відносини, опосередковані образами». Важливу роль в становленні суспільства спектаклю відіграли засоби масової інформації. В результаті їх впливу створюється ситуація неконкурентності реального життя та життя, яке нав'язується медіа. Отже, суспільство спектаклю є медіатичним суспільством.

Макдональдизоване суспільство (Дж. Рітцер). Макдональдизація в широкому сенсі являє собою набір принципів організації діяльності, що дозволяють, керуючись чіткою схемою обмежень та правил, максимально швидко та ефективно досягати поставленої мети. Походження терміну пов'язане з впровадженням та використанням такого принципу діяльності в мережі фаст-фуду McDonald's. Тобто «принципи місця приготування швидкої їжі поступово стають домінуючими у щоразу більшій кількості сфер американського суспільства, а також решти світу». Риси суспільства: ефективність, можливість прорахування, передбачуваність, контроль, ірраціоналізація раціонального.

Мережеве суспільство (М. Кастельс) – суспільство, яке ґрунтується на горизонтальних соціальних зв'язках і головну роль в якому відіграють не ієрархічні моделі, а соціальні мережі. Значну роль в формуванні такого суспільства відіграють сучасні комунікації, особливо Інтернет. Його генезис значною мірою обумовлений наступним: інформаційно-технологічна революція; культурні та соціальні рухи 60-70-х років ХХ ст.; кризи, що призвели до перебудови двох існуючих соціально-економічних систем – капіталізму та етатизму.

Характеристики мережевого суспільства: в мережі головною діючою

особою є активна особистість, довкола якої формуються союзи та коаліції; ієрархія в мережі децентралізована (аж до феномену «розщепленого лідерства»), тому існують декілька лідерів; мережева організація не має структурних підрозділів усередині себе, оскільки є єдиною цілісністю; праця стає більш індивідуальною, відбувається децентралізація робочих місць.

Україна в міжнародних рейтингах. Для визначення міжнародного іміджу держави використовуються різні інструментальні складники, зокрема, економічні, політичні і соціальні характеристики, а також національні символи й імідж керівництва держави. *Економічний складник* міжнародного іміджу України може бути співвіднесеним з кількома рейтингами, зокрема, Індекс економічної свободи, Індекс глобальної конкурентоспроможності, Індекс конкурентоспроможності бізнесу, Індекс конкуренто-спроможності ІТ-галузі, Індекс глобальної інформаційної економіки, Індекс залучення інвестицій, конференції ООН з торгівлі та розвитку, показник створення сприятливих умов для ведення бізнесу тощо. На жаль, на протязі всього періоду незалежності залишаються низькими показники у рейтингах легкості ведення бізнесу, економічних свобод, податкового навантаження, від яких залежать залучення інвестицій та економічний успіх країни.

Політичний складник іміджу країни може бути співвіднесений з комплексними індексами глобалізованості, недієздатності і слабкості держав світу, Всесвітнім індексом свободи преси, Рейтингом миролюбства країн світу та Індексом демократичного розвитку. Наприклад, у загальному індексі Freedom in the world («Свобода в світі»), який робить Freedom House, Україна фігурує як «частково вільна» країна поміж «вільною» Європою та «не вільною» Росією.

Соціальний складник іміджу країни може співвідноситися з проаналізованими комплексними критеріями глобалізованості, недієздатності і слабкості держав світу, а також з індексом розвитку людського потенціалу Організації Об'єднаних Націй. Характерно високими є показники України у сфері освіти та науки. За ними ми залишаємось однією з найбільш освічених націй у світі з високим охопленням освітою суспільства чи кількісною присутністю наукових інституцій.

Отже, аналіз найважливіших міжнародних рейтингів дозволяє виділити пріоритети, за якими здійснюється рейтингування країн і які є чинниками формування образу України в очах світової громадськості.

Імідж сучасної України. Імідж держави є комплексом об'єктивних взаємозалежних характеристик державної системи (економічних, національних, географічних, демографічних), що сформувалися в процесі розвитку державності як складної багатofакторної підсистеми світового устрою, ефективність взаємодії ланок якої визначає тенденції соціально-економічних, суспільно-політичних, національно-конфесійних та ін. процесів. Як правило, виокремлюють внутрішні, зовнішні та технологічні чинники формування іміджу країни. До зовнішніх можна віднести: зовнішню політику України, національні інтереси та пріоритети, членство в міжнародних організаціях, розвиток відносин зі стратегічними партнерами тощо. До внутрішніх чинників можна

віднести: добробут населення, дотримання конституційних прав громадянина, рівні корупції, злочинності, тіньового сектора економіки, соціальне самопочуття. Крім того, важливим іміджотворчим чинником є сприйняття своєї держави громадянами: гордість за країну, бажання в ній жити, захищати, планування свого майбутнього з країною, розповсюдження позитивної інформації про свою державу.

Модернізація. *Модернізація* – це перехід від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального суспільства, який включає кардинальні зміни в економічній, політичній, соціальній сферах. Виокремлюють органічну і неорганічну модернізації. *Органічна* підготовлена всім ходом еволюції соціуму, починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. *Неорганічна* модернізація є відповіддю на виклик більш розвинутих країн, яким користуються уряди з метою подолати історичну відсталість. Здійснюється шляхом заохочення закордонних спеціалістів, навчання за кордоном, залучення інвестицій, закупівлі закордонного обладнання і патентів. Відповідні зміни відбуваються у соціальній та політичних сферах.

Теорія модернізації оформилась у 70-ті рр. ХХ ст. і містить декілька головних ідей:

- розвинутою може вважатися тільки та країна, яка має значний рівень індустріалізації, стабільний економічний розвиток, широке використання неорганічних джерел енергії, віру суспільства у силу раціонального наукового знання як основи прогресу, високий рівень та якість життя, розвинуті політичні структури, значну частку середнього класу в структурі населення;

- суспільства, які не відповідають цим критеріям, вважаються «традиційними» чи «перехідними»;

- зразком розвиненості є західні країни;

- модернізованість, розвиненість – це комплексний феномен, який має технологічні, політичні, економічні, соціальні, психологічні аспекти; основою модернізації є науково-технічний і технологічний прогрес, що визначає необхідність та умови змін і в інших сферах.

Пізніше виникла теорія «модернізації, що запізнюється»: запозичення соціально-економічних моделей найбільш розвинутих країн, яке не підкріплюється відповідними соціальними інститутами, структурами, соціальними якостями людини, призводить до «ірраціонально-індустріального» суспільства, яке поглинає більше соціальних ресурсів, ніж приносить соціальної віддачі.

Інший погляд на світову систему представлений у працях І. Валерстайна, який вважає, що існують центральні країни (індустріальні, розвинуті), «напівпериферійні» та периферійні (слаборозвинуті у політичному та економічному відношенні). Перехід з периферії до центру є неможливим, оскільки доки периферійні країни розвиватимуть свою економіку і соціальну систему, центральні країни просунуться ще далі.

Мінілексикон

Модернізація – це перехід від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального суспільства, який включає кардинальні зміни в економічній, політичній, соціальній сферах.

Суспільство – це сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають сумісну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Суспільство інформаційне – концепція постіндустріального суспільства; нова історична фаза розвитку цивілізації, в якій головними продуктами виробництва є інформація і знання.

Суспільство мережне – суспільство, яке ґрунтується на горизонтальних соціальних зв'язках, головну роль в якому відіграють не ієрархічні моделі, а соціальні мережі. Значну роль у формуванні такого суспільства відіграють сучасні комунікації, особливо мережного типу на зразок Інтернету.

Суспільство постіндустріальне – це суспільство, для якого притаманний максимальний розвиток послуг і маркетингу, спрямованість у майбутнє, міжособистісна комунікація, велика роль наукових досліджень, інформації, престиж освіченості.

Суспільство споживання – сукупність суспільних відносин, заснованих на принципі індивідуального споживання, яке характеризується масовим споживанням матеріальних благ і формуванням відповідної системи цінностей і установок.

Типологізація суспільств – це класифікація суспільств на основі визначення найважливіших і найсуттєвіших ознак, типових рис, які відрізняють одні суспільства від інших.

План семінарського (практичного) заняття

1. Україна в контексті теорій сучасного суспільства.

Студентам із залученням емпіричного матеріалу (статистики, результатів соціологічних досліджень) пропонується розглянути сучасний український соціум крізь призму теорій сучасного суспільства та довести /спростувати характеристики українського соціуму як певного типу суспільства, виявити його особливості у порівнянні з ідеальним типом.

2. Українське сучасне суспільство: стан та тенденції.

Використовуючи міжнародні рейтинги, статистику студенти повинні оцінити стан та головні тренди сучасного українського соціуму, виявити його особливості у порівнянні з іншими країнами. Пропонується відповідь у форматі: за що я пишаюсь та стидаюсь України.

3. Імідж України в світі.

Пропонується визначити імідж України в світі: що знають про українське суспільство іноземці, з чим асоціюється Україна. Студенти повинні поміркувати над стратегією створення та просування позитивного іміджу України в світі.

Питання для самоперевірки знань

Охарактеризуйте розвиток соціологічних інтерпретацій суспільства.

Дайте визначення суспільства в широкому значенні цього слова та у вузькому розумінні, визначте головні риси суспільства.

Обґрунтуйте різницю між поняттями «країна», «держава», «суспільство».

Розкрийте зміст соціологічних концепцій походження суспільства.

Поясніть зміст маркерів, якими визначається сучасне суспільство.

Класифікуйте суспільства за такими критеріями, як засіб виробництва, культурні чинники, цінності, технологічні фактори.

Порівняйте доіндустріальне, індустріальне, постіндустріальне суспільство за їх основними характеристиками.

Розкрийте зміст основних концепцій сучасного суспільства, класифікуйте їх за визначеними особисто ознаками (наприклад, негативні/позитивні наслідки для людства, екології; рівень розвиненості тощо).

На підставі аналізу статистичних даних, охарактеризуйте стан сучасного українського суспільства.

Визначте місце України в сучасних міжнародних рейтингах.

Розкрийте імідж України у світі, який склався на теперішній час.

Охарактеризуйте теорію модернізації, наведіть приклади органічної та неорганічної модернізації.

Список рекомендованої літератури до теми

Обов'язкова

Вербець, В.В. Соціологія [Текст]: Навч. посібник / В.В. Вербець, О.А. Субот, Т.А. Христюк. – К.: КОНДОР, 2009. – С. 136-153.

Лукашевич, М.П. Соціологія. Загальний курс [Текст]: Підручник / М.П. Лукашевич, М.В. Туленков. – К.: Каравела, 2004. – С. 81-102.

Соціологія [Текст]: навч. посібник / [Г.І. Безверха, Л.Г. Гончаренко, Н.І. Грищенко та ін.]. – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друк», 2009. – С. 28-32.

Соціологія [Текст]: Навч. посіб. для ВНЗ / За ред. С.О. Макеєва. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 566 с.

Соціологія [Текст]: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / За заг.

ред. В.І. Докаша. – 3-ге вид., доопр., доп. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. – С. 50-60.

Соціологія [Текст]: підручник / Ю.Ф. Пачковський, Н.В. Коваліско, І.В. Городняк та ін.; за ред. Ю.Ф. Пачковського. – Л.: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – С. 204-209.

Соціологія [Текст]: Підручник / За ред. В.М. Пічі. – 3-тє вид. – Л.: «Новий світ-2000», 2007. – С. 62-82.

Соціологія [Текст]: Підручник / За ред. В.Г. Городяненка. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Вид. центр «Академія», 2006. – С. 113-129.

Танчин, І.З. Соціологія [Текст]: навч. посібник / І.З. Танчин. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 351 с.

Черниш, Н. Суспільство як цілісна система [Текст] / Н. Черниш / Соціологія: курс лекцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sociology-lnu.org.ua/resursy/files/Chernysh_Soc_04.pdf

Щудло, С.А. Соціологія. Курс лекцій [Текст]: навч. посібник / С.А. Щудло, Т.М. Романів, І.Л. Мірчук. – Вид. 2-е. – Дрогобич: Вимір, 2007. – С. 60-80.

Допоміжна

Бауман, З. Индивидуализированное общество [Текст] / З. Бауман; пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 390 с.

Бауман, З. Текущая современность [Текст] / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. Ю.В. Асочакова]. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.

Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования [Текст] / Д. Белл; пер. с англ. – М.: Academia, 2004. – 788 с.

Бурлачук, В. Ще раз стосовно питання: «Що таке суспільство?» [Текст] / В. Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 5-20.

Веблен, Т. Теория праздного класса [Текст] / Т. Веблен; пер. с англ. под ред. В. Мотылева. – М.: Прогресс, 1984. – 368 с.

Гидденс, Э. Социология [Текст] / Э. Гидденс. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Эдиториал УРСС, 2005. – С. 55-75.

Головаха, Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» [Текст] / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51.

Гэлбрейт, Дж. Новое индустриальное общество. Избранное [Текст] / Дж. Гэлбрейт. – М.: Эксмо, 2008. – 1200 с.

Денисюк, С.Г. Імідж сучасної України: структурні компоненти та основні показники [Текст] / С.Г. Денисюк, О.М. Кривоніс, А.В. Равков // Науковий огляд. – 2014. – Т. 3, № 2. – С. 232-235.

Кастельс, М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура [Электронный ресурс] / М. Кастельс; пер. с англ. // ГУ ВШЭ, 2000. – Режим доступа: <http://sbiblio.com/biblio/download.aspx?id=3064>

Кризис в Украине: зоны поражения. Взгляд социологов [Текст]. – К.: ТОВ Друкарня «Бізнесполіграф», 2010. – 104 с.

Куценко, О. Україна у трансформаційних процесах: Quo vadis? [Текст] /

О. Куценко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007.– № 1. – С. 18-32.

Парсонс, Т. Система современных обществ [Текст] / Т. Парсонс; пер. с англ. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.

Украинское общество в европейском пространстве [Текст] / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины; Харьков. нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2007. – 274 с.

Україна у глобальних рейтингах: підсумки 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/rating/story/>

Уэбстер, Ф. Теории информационного общества [Текст] / Ф. Уэбстер; пер. с англ. М. Арапова, Е. Вартановой. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 398 с.

Штомпка, П. Социология. Анализ современного общества [Текст] / П. Штомпка; пер. с польск. С.М. Червонной. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

Тема ③

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СТРАТИФІКАЦІЯ

Поняття соціальної структури суспільства. Критерії структурування суспільного простору. Типи (види) соціальних структур у суспільстві. Елементи соціальної структури. Соціальні статуси і ролі. Номінальні та рангові показники соціальної позиції індивіда в соціальній структурі. Рольовий набір та статусна декомпозиція, міжрольовий конфлікт. Поняття та типології соціальної групи, класу, верстви, декласованих елементів. Функції та типи соціальних груп. Поняття соціального інституту. Різновиди соціальних інститутів та їх соціальні функції. Інституційні ознаки та їх характеристика. Функції та дисфункції соціальних інститутів. Ознаки організації, їх типи і види. Поняття про тотальні заклади і добровільні асоціації. Бюрократія як приклад соціальної організації (за М. Вебером).

Теорії соціальної стратифікації та мобільності. Категорії рівності / нерівності в історико-соціологічному ракурсі. Соціальна диференціація і соціальна нерівність. Види нерівності. Історичні види стратифікації. Відкриті та закриті системи стратифікації. Перехід від економічного до культурного структурування суспільного простору. Нові типи стратифікаційних систем (етакратична, фізико-генетична, культурно-символічна, соціально-професійна, культурно-нормативна). Поняття «соціальна мобільність»: види, форми та показники. Історія і сучасний стан дослідження соціальної мобільності. Фактори соціальної мобільності. Соціальні інститути як канали соціальної мобільності. Бар'єри інфільтрації.

Опорний конспект лекції

У будь-якому суспільстві існує та чи інша кількість соціальних спільнот, груп, які, по-перше, займають різні позиції в системі соціальних нерівностей суспільства, в диференціації його населення за основними критеріями; по-друге, пов'язані між собою політичними, економічними та ін. відносинами; виступають суб'єктами функціонування всіх соціальних інститутів суспільства.

Система функціонування громадянського суспільства ефективна лише в умовах добре структурованого суспільства, в межах якого чітко визначені вектори інтересів всіх соціальних груп і верств. Тому необхідною умовою формування громадянського суспільства є становлення адекватної соціальної структури. Сучасне українське суспільство переживає корінну трансформацію соціальної структури. Для ефективного управління процесами оновленого суспільства треба чітко знати, які верстви, класи, групи існують у суспільстві. Безперечно, у нас є певні зрушення на шляху до суспільної структурованості. Але у нашому суспільстві ще не виробилося різноманіття соціальних груп, які б чітко усвідомлювали б та захищали свої інтереси.

Поняття соціального простору. Благополуччя людини в суспільстві, його соціальні зв'язки з іншими людьми, звички, звичаї, вірування, його інтереси і установки багато в чому пов'язані з тим місцем, яке він займає в соціальному просторі. Феномен соціального простору було предметом дослідження багатьох соціологів минулого і теперішнього часу. Е. Дюркгейм, Р. Парк, Е. Богардус пов'язували вивчення соціального простору з розробкою наукового підходу до вирішення соціальних проблем. Однак основні ідеї щодо природи соціального простору були сформульовані П. Сорокіним в його класичній роботі «Соціальна мобільність», що вийшла в 1927 р. Він описує суспільство як соціальний всесвіт або певний простір, заповнений соціальними зв'язками і відносинами. Вони утворюють багатовимірну систему координат, в якій виділяються дві головні осі – вісь Х (горизонтальна мобільність) і вісь У (вертикальна мобільність).

У цій роботі П. Сорокін насамперед підкреслював неможливість суміщення або навіть порівняння таких понять, як «геометричний простір» і «соціальний простір». На його думку, людина нижчого стану може фізично взаємодіяти зі знатною людиною, при цьому в геометричному, або фізичному просторі відстань між ними буде мінімальною. Однак ця обставина аніскільки не зменшить існуючі між ними економічні, престижні або владні відмінності, тобто не зменшиться існуючу соціальну дистанцію. Таким чином, дві людини, між якими існують значні майнові, родинні, владні та інші соціальні відмінності, не можуть перебувати в одному соціальному просторі, навіть якщо вони стоять обнявшись. Крім того, П. Сорокін визначив, що соціальний простір багатовимірний. Це означає, що в одних спільнотах індивід може займати високий статус, а в інших він може бути значно нижче. Отже, кожна особистість в суспільстві живе в декількох соціальних просторах, пов'язаних

між собою таким чином, що зміна одного статусу змінює інші статуси або позиції, що знаходяться в інших соціальних вимірах.

Відомо безліч **визначень соціальної структури**. Щоб виявити саме загальне і характерне, процитуємо деякі з них.

У широкому сенсі під соціальною структурою розуміється будова суспільства в цілому, система взаємозв'язків між усіма його основними елементами.

У вузькому сенсі під соціальною структурою суспільства розуміються соціально-класова структура, що утворює соціальні групи і соціальні верстви, а так само відносини між ними.

У підручнику «Соціологія» (за ред. Городяненко В.Г.):

«Соціальна структура – це внутрішній устрій суспільства, яке складається з певним чином розташованих, упорядкованих, взаємодіючих між собою елементів: класів, спільнот, організація та інститутів.»

У підручнику «Основи соціальної стратифікації» львівського соціолога Коваліско Н. дається наступне визначення соціальної структури:

«Під соціальною структурою соціологи розуміють багатовимірний ієрархічно організований соціальний простір, в якому соціальні групи різняться, ступенем володіння власністю, владою і соціальним статусом».

Узагальнюючий аналіз представлених визначень показує, що в них відображені, як правило, два основних моменти: системно-організаційний і стратифікаційний.

•З одного боку, соціальна структура є система відносин, які організовують суспільство в єдине ціле, то, що тримає суспільство в єдині, не даючи йому розсипатися на окремі елементи - групи-агрегати або ізольованих індивідуумів.

•З іншого боку, соціальна структура - це сукупність статусів, груп, шарів або класів, організована в ієрархічному порядку, тобто не рівних в тому, що стосується доступу до ресурсів, якими володіє соціальна система. Визначення, в яких не враховується момент ієрархічної організації соціальної структури, слід вважати недостатньо повними, оскільки вони нехтують фактом соціальної нерівності.

Типи (види) соціальних структур у суспільстві.

Соціальна структура сучасного суспільства включає велику кількість соціальних спільнот, прошарків, груп, які можна типологізувати як:

- соціально-класові – класи, соціальні прошарки, соціальні групи та верстви;
- соціально-професійні – виробничі, навчальні, військові колективи тощо;
- соціально-демографічні – сім'ї, молодь;
- соціально-територіальні – міста, села, райони;
- соціально-етнічні – нації, народності, етноси.

Запропонована типологізація соціальних спільнот визначає види соціальної структури: класова структура (вертикальна диференціація) і професійна, демографічна, територіальна, етнічна (горизонтальна диференціація).

Елементи соціальної структури.

1. Соціальний статус. Фундаментальним елементом соціальної структури є соціальний статус, який визначає місце, позицію особистості в групі і в суспільстві в цілому.

Соціальний статус – певна позиція особистості в соціальній структурі, пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків. Під статусом мається на увазі невичерпний приписуваний людині ресурс, що відкриває для неї можливості впливати на суспільство й одержувати за допомогою цього ресурсу привілейовані позиції в системі влади і розподілу матеріальних благ. Соціальний статус визначається чисельними показниками, що задаються типом соціокультурної системи. У сучасних суспільствах особливо важливими є такі критерії як престиж професії, рівень доходу, тривалість і якість освіти, обсяг владних повноважень, розмір власності тощо.

Для визначення відмінностей в приналежності до цієї чи іншої соціальної спільноти необхідно виділити структурні параметри, основні структурні характеристики сучасного суспільства. Американський соціолог Пітер Блау розробив систему параметрів, які визначають положення індивіда в суспільстві. Номінальні показники (рівні між собою) та рангові (визначаються нерівністю).

Номінальні параметри

Стать
Інтелігентність
Расова приналежність, мова
Етнічна приналежність
Віросповідання
Місце проживання
Політична орієнтація
Галузь діяльності

Рангові параметри

Дохід (заробітна плата)
Освіта
Вік
Багатство (спадщина, накопичення)
Престиж
Соціальне походження
Влада
Адміністративна посада

Досвід вивчення багатьох товариств, які перебувають на різних стадіях історичного розвитку, показує, що номінальні показники в даному культурному середовищі (на певному історичному етапі) можуть переходити в рангові показники. Більш того, у багатьох випадках члени груп на підставі номінальних відмінностей намагаються поставити себе вище інших. Наприклад, такий номінальний показник як раса, може розцінюватися як ранговий, якщо одним з культурних пріоритетів суспільства є расизм або пригнічення будь-якої національності. Таке піднесення при номінальних відмінностях можна назвати прагненням членів суспільства не тільки вважати свою групу кращою, але і сприяти її піднесенню над аутгрупами. Перехід номінальних показників в рангові визначається також наявністю традиційних норм домінуючої культури при яких з'являється можливість піднесення в межах номінального параметра. Це явище відоме як «інгруповий фаворитизм».

Перехід номінальних параметрів в рангові негативно позначається на відносинах індивідів і груп, викликає бажання боротися за свої права, престиж

і рівність. Нарешті, такий стан може призвести до серйозних соціальних конфліктів, загрози стабільності і добробуту суспільства.

Номінальні параметри не описують ієрархічну структуру, на якій заснований соціальний порядок в сучасному суспільстві. Очевидно, що з їх допомогою проводиться вивчення соціальних позицій індивідів, але не системи соціальних статусів. З цієї причини важливо розглянути статусну структуру, яка може бути вивчена тільки в контексті відносин нерівності.

Представлені вище параметри можуть бути віднесені як до окремого індивіда, так і до кожної соціальної групи. Сукупність цих параметрів і буде визначати місце індивіда або групи в соціальній структурі. Поділ параметрів на номінальні і рангові відповідає двом найважливішим характеристикам соціальної структури – гетерогенності і нерівності.

Гетерогенність. Ця характеристика соціальної структури суспільства описується системою номінальних параметрів. Відмінною особливістю цих параметрів є те, що на їх підставі неможливо розподілити індивідів і соціальні групи по рангових принципом, тобто не можна визначити, який з соціальних об'єктів займає більш високе, а який нижче місце в соціальній структурі.

Гетерогенність (її ще називають горизонтальною диференціацією) як базова характеристика соціальної структури підкреслює строкатість, різноманітність, багатство відтінків суспільства, виражені в поділі цього суспільства на категорії і соціальні групи, не порівнянні за принципом «вище» або «нижче». При вживанні поняття «гетерогенність» зазвичай вказується той номінальний параметр, за яким проводиться поділ. Наприклад, ми можемо говорити про етнічну гетерогенність або релігійну гетерогенність структури суспільства. Вживання цієї важливої характеристики соціальної структури без урахування конкретних номінальних параметрів слід визнати малоефективним, тому що в даному випадку визнається лише сам факт різноманітності суспільства без урахування її особливостей.

Соціальна нерівність існувала протягом практично всієї розумної історії людства, незважаючи на те що в усі віки нерівність засуджувалася, піддавалася критиці і ніколи не викликала симпатій у суспільства, однак люди в ході історичної практики з завзятістю чинили опір створенню «досконалих» товариств, заснованих на соціальній рівності і відсутності гноблення і приниження одних соціальних груп іншими. При цьому члени суспільства постійно створювали нові види ієрархічних соціальних структур, заснованих на нерівності.

Види соціальних статусів:

«Приписані» – це статуси, набуті при народженні (українець, чоловік, син ректора).

«Досягнуті» – це статуси, досягнуті людиною в процесі її життя (чоловік, студент, ректор).

Зі статусом людини пов'язано очікувана від нього іншими людьми поведінка, яку прийнято в соціології називати соціальною роллю.

Соціальна роль – це модель поведінки, об'єктивно задана соціальною позицією особистості в системі суспільних або міжособистісних відносин. Ці

моделі (зразки) поведінки засвоюються і приймаються особистістю або нав'язуються їй оточенням. Засвоєння ролі вимагає часу, оскільки мова йде про стійке відтворення стереотипів поведінки. Конкретні індивіди виступають в безлічі ролей. Роль, таким чином, є лише окремо взятий аспект цілісної поведінки.

Кожен статус зазвичай включає декілька ролей. Сукупність ролей які виконую особистість називається «рольовим набором». Наприклад, статус викладача передбачає, що він читає лекції, проводить семінарські заняття, є автором статей, наукових тем, колегою по відношенню до інших викладачем і т.д. Кожен статус має певний набір ролей, але жодна з них не закріплена за ним, тобто статус може втрачати якусь із ролей, і може виникнути інша.

Статусна декомпозиція – ситуація при якій індивід займає різні соціальні статуси і вони знаходяться в неоднаковій позиції в соціальному просторі, і дистанція між ними досить велика. Наприклад, коли освітній капітал особистості розходиться з її трудовою позицією на ринку праці, кваліфікація – з матеріальною винагородою і т.д. Тобто за рівнем освіти індивід займає вищу позицію, а за рівнем доходу – нижчу.

2. Соціальна група. Р. Мертон визначає «групу» як сукупність людей, які певним чином взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою приналежність до даної групи і вважаються членами цієї групи з точки зору інших. Такі характеристики властиві безлічі груп, проте далеко не всім. Швидше це риси так званих первинних і лише в певному міру вторинних груп.

Первинна група складається з невеликого числа людей, між якими встановлюються прямі контакти, що відображають багато аспектів їх особистостей, тобто діють безпосередні, особистісні зв'язки (сім'я, група друзів, бригада робітників, дослідницька група і т.д.).

Вторинна група утворюється з людей, між якими майже відсутні емоційні зв'язки, їх взаємодія обумовлена прагненням до досягнення певних цілей. У цих групах основне значення надається не особистісним якостям людей, а їх вмінню виконувати певні функції.

Згідно з критерієм чисельності членів, групи поділяють на:

Малі – люди знайомі між собою, об'єднані спільними цілями, інтересами і постійно взаємодіють між собою. Тобто в малій групі постійно діє система прямого і зворотного зв'язку. (сім'я, студентська група, компанія друзів і т.д.). Якщо в група складає більше 7 чоловік відбувається «розділ» на підгрупи. Тобто до малої група відноситься об'єднання з 5-7 чоловік. Неформальні молодіжні групи найчастіше нараховують від 2-3 до 8 осіб (70% груп) і від 8 до 12 осіб (20-30% груп). Особливістю м.г.- тісні комунікаційні взаємодії всередині групи.

Середні – це такі групи в яких кожен може і знати іншого, але не може простежити реакцію кожного на окремий елемент своєї поведінки. (Студенти факультету, працівники відділу і т.д.)

Великі – це групи, в яких окремі її члени можуть не бути особисто знайомими один з іншим (городяни Дніпропетровська, члени конфесії, студенти). Це численна група людей, які розсіяні на великих територіях і для яких

істотні опосередковані соціальні взаємодії.

Референтні групи – ті групи, на які орієнтує свою поведінку індивід.

3. Соціальні організації як елемент соціальної структури – штучне об'єднання інституціонального характеру, що займає певне місце в суспільстві і призначене для виконання чітко окреслених функцій.

До істотних ознак соціальної організації відносяться:

- наявність цілей;
- конкретне втілення відносин влади;
- сукупність функціональних положень (статусів) і соціальних ролей;
- правила, що регулюють відносини між ролями;
- формалізація значної частини цілей, завдань і відносин.

Найважливішими функціями соціальної організації в суспільстві є:

а) інтеграція і соціалізація індивідів в систему суспільних відносин;

б) упорядкування і соціальний контроль дій її членів в життєво важливих для них сферах.

Соціальні організації можуть різнитися ступенем бюрократизації відносин її членів: формальна і неформальна. Будь-яка формальна організація має спеціальний апарат, основною функцією якого є координування дій її членів з метою її збереження. Члени такої організації розглядаються функціонально, тобто не як особистості, а як носії певних ролей. Чим складніше організація, тим більш складні функції виконує бюрократичний апарат. Поряд з бюрократичними принципами організаційної структури в соціальних організаціях існують і неформальні відносини, які в умовах жорсткої системи адміністративних правил підвищують ефективність організації та виконують ряд позитивних функцій: 1) є засобом згладжування можливого ієрархічного конфлікту; 2) сприяють згуртованості членів організації; 3) зберігають почуття індивідуальної цілісності і т.д.

4. Соціальний інститут. Соціальний інститут – це організована система зв'язків і соціальних норм, яка об'єднує значимі суспільні цінності і процедури, задовольняє основні потреби суспільства. Будь-який соціальний інститут виникає і функціонує, виконуючи ту чи іншу соціальну потребу.

Кожен соціальний інститут має як специфічні особливості, так і загальні ознаки з іншими інститутами. Наприклад, ознаками інституту освіти є:

1. установки і зразки поведінки – любов до знань, відвідуваність;
2. символічні культурні ознаки – шкільна емблема, шкільні пісні;
3. утилітарні культурні риси – класи, бібліотеки, стадіони;
4. кодекс усний і письмовий – правила і обов'язки учнів;
5. ідеологія – академічна свобода, рівність при навчанні.

Порушення нормативної взаємодії із соціальним середовищем, у якості якої виступає суспільство чи співтовариство, називається дисфункцією соціального інституту. Як зазначалося раніше, основою формування і функціонування конкретного соціального інституту є задоволення тієї чи іншої соціальної потреби. В умовах інтенсивного протікання суспільних процесів, прискорення темпів соціальних змін може виникнути ситуація, коли суспільні потреби, які змінилися, не знаходять адекватного відображення в структурі і

функціях відповідних соціальних інститутів. У результаті в їх діяльності може виникнути дисфункція. Зі змістовної точки зору, дисфункція виражається в неясності цілей діяльності інституту, невизначеності функцій, в падінні його соціального престижу і авторитету, виродження його окремих функцій в «символічну», ритуальну діяльність, тобто діяльність спрямовану на досягнення раціональної мети.

Одним з явних виражень дисфункції соціального інституту є персоналізація його діяльності. Соціальний інститут, як відомо, функціонує за своїми, об'єктивно діючими механізмами, де кожна людина, на основі норм і зразків поведінки, відповідно до свого статусу, грає певні ролі. Персоналізація соціального інституту означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб і об'єктивно встановлених цілей, змінюючи свої функції в залежності від інтересів окремих осіб, їх персональних якостей і властивостей.

Соціальна стратифікація.

Статусні групи, ранжовані за доходами, владою, престижністю професії, освітою тощо утворюють соціальну стратифікацію. Соціальна стратифікація описує соціальну нерівність у суспільстві, поділ соціальних прошарків за рівнем доходів та способом життя, за наявністю чи відсутністю привілеїв. У первісному суспільстві нерівність була незначною, тому стратифікації там, як такої, практично не було. У складних суспільствах нерівність дуже сильна, вона поділяє людей за доходами, рівнем освіти, владою тощо. Спочатку історично виникли касты, потім стани, а пізніше – класи. В одних суспільствах перехід з однієї страти в іншу заборонений; є суспільства, де такий перехід обмежений, а є такі, де він повністю дозволений. Свобода соціальних переміщень (мобільність) визначає те, яким є суспільство – закритим чи відкритим.

Термін «стратифікація» походить від латинського слова «*strata*» – прошарок, стратифікація, нашарування, напластування груп, що мають різний доступ до соціальних благ, внаслідок їхнього положення у соціальній ієрархії.

Стратифікація (лат. *Stratum* – шар, пласт, *facere* – робити) – процес і результат поділу суспільства на різні соціальні верстви, що відрізняються своїм суспільним статусом (лат. *Status* – стан, положення). Це може бути нерівний обсяг влади або багатства, неоднакові права і обов'язки тощо. Соціальні шари розташовані тут за критерієм нерівного доступу до влади, багатства, утворення і престижу. Можна говорити про те, що соціальна стратифікація описує розшарування людей на класи, а можна говорити, що вона вказує, як люди розподіляються в соціальному просторі відповідно до своїх ієрархічними рангами. Основа стратифікації – нерівномірний розподіл прав і привілеїв, відповідальності і обов'язків, влади і впливу. Система статусів будується на так званому диференційованому доступі до ресурсів.

Нерівність характеризує нерівномірний розподіл дефіцитних ресурсів суспільства – грошей, влади, освіти і престижу – між різними стратами або верствами населення. На шкалі нерівності на верхній позиції виявляються багаті, а на нижній бідні.

Відповідно до гіпотези Герхарда Ленскі (1970), ступінь нерівності в різні історичні епохи різна. Глибоким нерівністю характеризувалися епохи рабовласництва і феодалізму. Меншу ступінь нерівності в промисловому суспільстві Г. Ленскі пояснює меншою концентрацією влади у керуючих, наявністю демократичних урядів, боротьбою за вплив між профспілками і підприємцями, високим рівнем соціальної мобільності і розвиненою системою соціального забезпечення, яка підвищує життєвий рівень незаможних до певних, цілком прийнятних стандартів. Інші точки зору на динаміку нерівності висловлювали К. Маркс і П. Сорокін.

Згідно з теорією К. Маркса, мінімальна нерівність або його повна відсутність спостерігалася в первісно-общинному ладі. Нерівність з'явилася і стала заглиблюватися в антагоністичних формаціях (рабовласництво і феодалізм), досягла максимуму в період класичного капіталізму і буде наростати швидкими темпами в міру розвитку даної формації. Теорію Маркса прийнято назвати «ескалацією нерівності». Його теорія абсолютного та відносного зuboжіння пролетаріату говорить, що «багаті стають багатшими, а бідні - біднішими».

На противагу Марксу П. Сорокін стверджував, що постійне збільшення або зменшення нерівності в історії людства не існує. У різні епохи і в різних країнах нерівність то збільшується, то зменшується, тобто флюктує (коливається).

Стратифікація передбачає визначені соціальні відмінності між людьми, що мають характер ієрархічного ранжування. Для позначення цієї гами відмінностей між людьми існує й особливе поняття, стосовно якого соціальна стратифікація є частковим випадком, видовим поняттям стосовно родового. Це поняття – *соціальна диференціація*, що включає розходження між макро- і мікрогрупами, а також індивідами як за об'єктивними (економічними, професійними, освітніми, демографічними тощо), так і за суб'єктивними (ціннісні орієнтації, стиль поведінки і т.д.) характеристиками.

Термін «диференціація», що застосовується як синонім слова «розходження», вживається для класифікації статусів, ролей, соціальних інститутів і організацій. Саме соціальна диференціація призводить до майнової, владної та статусної нерівності. Але, крім того, диференціація має на увазі й такі соціальні розходження, що ніяк не пов'язані з соціальною нерівністю, не є свідченням положення в ієрархії соціальних статусів і соціального розшарування.

І якщо те, що основою диференціації є природна нерівність людей, визнають усі вчені, то щодо визначальних чинників і критеріїв ієрархії їхні погляди не збігаються. Існує багато шкіл і парадигм, які по-різному їх тлумачать.

Соціальна стратифікація залежить і від того, яким чином визначений соціальний прошарок – об'єктивно чи суб'єктивно.

•Суб'єктивне визначення – оцінка окремих соціальних ролей зі сторони індивіда. Ці ролі ранжуються, розподіляються на драбині ієрархії соціальних цінностей. Оцінку дає кожен індивід. Люди отримують соціальну позицію,

що є оцінкою важливості соціальної ролі, яку вона має в конкретному суспільстві або ж престиж в очах оточуючих.

• При об'єктивному визначенні прошарку акцент робиться на визначеній соціальній ролі в суспільному розподілі праці. Тут індивіди також займають певну соціальну позицію на основі соціально-економічного змісту: місця в розподілі матеріального багатства, володіння владою, соціального престижу, наявності освіти тощо.

Традиційно в соціології виділяють такі типи соціальної стратифікації:

- економічна (за рівнем багатства й доходів);
- політична (за рівнем доступу до політичної влади, за рангом посади);
- освітня (за рівнем освіти);
- професійна (з престижністю професії).

Кожну з цих виділених типів можна зобразити у вигляді вертикальної виміральної шкали, де в економічній стратифікації, наприклад, окремими поділками позначено суму доходу за місяць чи рік, у політичній – ранг посади, в освітній – кількість років навчання, у професійній – престижність професії. Вишикувавши в один ряд усі чотири шкали та позначивши на них місце, яке займає конкретна людина, а потім з'єднавши всі позначки, можна отримати стратифікаційний профіль для конкретного індивіда, соціальної групи.

У соціології виділяють чотири головних типи стратифікації - рабство, каста, стани і класи. Перші три характеризують закрите суспільство, а останній тип - відкрите. У закритому суспільстві соціальні переміщення з нижчих страт до вищих повністю заборонені або обмежені. У відкритому суспільстві переміщення з однієї страти в іншу не обмежені.

Рабство – економічна, соціальна та юридична форма закріпачення людей (повне безправ'я рабів і крайня ступінь нерівності рабів і рабовласників). Рабство виникло в Єгипті, Вавилоні, Китаї, Греції, Римі. У ряді регіонів (наприклад, в США) рабство існувало до XIX в. Системи насильницької рабської праці були нестабільними, так як висока продуктивність досягалася тільки за рахунок постійного нагляду і використання методів покарання.

Каста – соціальна страта, членом якої людина є за народженням. Головне місце в даному суспільстві відводиться приписуваному (успадкованому) статусу. Кастовий лад характерний для Індії, так як освячений індуської релігією. Критерієм виділення каст є професійна спеціалізація. Членам каст дозволяється займатися тільки певним родом занять. Норми поведінки, вчинки членів кожної каст визначаються збіркою приписів і заборон. Крім того, для кожного каст був притаманний певний характер житла, їжі, тип одягу. Ці умовності перетворювали касту в замкнутий соціальний організм, не змінний протягом століть.

Стани – соціальна група, що володіє правами і обов'язками, закріпленими звичаєм або юридичним законом і передаються у спадок. Для станової системи характерна ієрархія, виражена в нерівності положення і привілеїв різних страт. Так, в феодалних суспільствах, які існували в Європі з IV по XIV

ст. населення поділялося на стани. Суспільство поділялося на вищі стани (дворянство і духовенство) і непривілейований стан (ремісники, купці, селяни). У Росії з другої половини XVIII ст. утвердилося становий розподіл на дворянство, духовенство, торгівці, селянство і міщанство (середні міські верстви). Стани засновувалися на земельній власності. Права і обов'язки кожного стану визначалися юридичним законом і освячувалися релігійною доктриною. Членство в стані передавалося у спадок. Соціальні бар'єри між станами були досить жорсткими, тому соціальна мобільність існувала не стільки між станами, скільки всередині станів. Кожний стан, як правило, виконував особливі соціальні функції (наприклад, державною службою могли займатися лише дворяни).

Рабство, касти і стани – це соціальні верстви в традиційному (доіндустріальному) суспільстві. Загальним для них є те, що місце людини в суспільстві визначається не залежними від людини факторами - релігією, законом, звичаєм. Кожен індивід назавжди залишався заручником своєї соціальної страти.

Клас – головний елемент соціальної стратифікації капіталізму. У широкому значенні під класом розуміють велику соціальну групу людей, які володіють або не володіють засобами виробництва, займають певне місце в системі суспільного розподілу праці і характеризується специфічним способом отримання доходу. У вузькому значенні клас – будь-яка соціальна страта в сучасному суспільстві, що відрізняється від інших доходом, освітою, владою і престижем.

Класові системи відрізняються в багатьох відносинах від рабства, каст і станів. На відміну від інших типів стратифікації, класи не створюються на основі правових і релігійних норм; членство в них не ґрунтується на спадковому положенні або на звичаях. Класові системи більш рухливі, ніж інші системи стратифікації, а кордони між класами не бувають строго окресленими. Соціальна мобільність в класових системах набагато простіше, ніж в інших типах. Класи залежать від економічних розходжень між групами людей, зв'язаних з нерівністю у володінні і контролі над матеріальними ресурсами (в докласових товариства важливими є позаекономічні фактори).

Вищий клас – це відносно невелика кількість індивідів і їх сімей, які володіють значною власністю. Це в основному власники і співвласники великих компаній. Величезна власність дозволяє їм виходити на верхні рівні влади, тому члени вищого класу непропорційно порівняно з іншими класами представлені у вищих ешелонах влади.

Середній клас – це представники цілого ряду професій і занять, які включають в себе власників невеликого бізнесу, власників приватних магазинів і дрібних фермерських господарств. Верхній ешелон середнього класу полягає в основному з менеджерів і професіоналів. Нижчий ешелон включає конторський персонал, вчителів, медсестер, продавців і т.д. Середній клас знаходиться в ситуації «подвійної перегородки» (своєрідний маргінальний стан): з одного боку, відчуває вплив зверху, з іншого – тиск знизу. Тому серед представників даного класу дуже великий розкид політичних уподобань.

Робочий клас – це члени суспільства, які зайняті фізичною працею. Робочий клас також як і середній розділений. Вищий робітничий клас (кваліфіковані робітники, «робоча аристократія») має найвищий дохід, кращі умови праці та гарантії роботи. Нижчий робітничий клас зайнятий напів- і некваліфікованою працею, що дає маленький дохід і невелику гарантію зайнятості. Головна демаркаційна лінія в робочому класі однак пролягає за етнічною ознакою: між етнічною більшістю і непривілейованою іноетнічною меншістю. У багатьох європейських країнах робітники-мігранти становлять велику частину цього шару (алжирці у Франції, турки в Німеччині).

У сучасній соціології частка вищого класу визначається в 5-7% населення цієї країни, середнього – 60-80%, а нижчого класу – 13-35%.

Соціальна мобільність. У соціології найкращим способом отримання інформації про соціальну стратифікацію є вивчення соціальної мобільності. Адже, щоб простежити за рухом, слід якнайточніше описати, визначити, виміряти ті позиції, між якими просуваються індивіди.

Поняття «соціальна мобільність» увів у 1927 році П. Сорокін. Під ним розуміють будь-який перехід індивіда чи об'єкта, чи цінності, створений чи модифікований завдяки діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої.

У соціології склалися дві основні традиції інтерпретації та вимірювання соціальної рухливості індивідів. Згідно з першою, мобільність описується як переміщення усередині класової структури, в конструкцію якої не закладений принцип ієрархічної побудови або впорядкування класів. Рух індивідів відбувається між соціальними позиціями, що визначаються в термінах відносин зайнятості усередині ринку праці та реально функціонуючих підприємств й організацій.

Представники іншої традиції вважають за краще говорити про вертикальні переміщення індивідів між соціальними спільнотами (класами, стратами), стратифікованими на підставі таких критеріїв, як соціально-економічний статус, престиж, освіта, влада тощо. Вивчаючи мобільність, Голдторп схильний інтерпретувати класову структуру, в якій здійснюються переміщення індивідів у структурі зайнятості, а не соціальній ієрархії, хоч і визнає, що за відносинами зайнятості може стояти нерівний доступ до соціальних ресурсів, влади, винагород тощо, а отже, можливість інтерпретації індивідуальних переміщень – висхідної або низхідної соціальної мобільності.

У рамках сучасної соціології загальноприйнято розрізняти мобільність структурну й обмінну (циркулюючу). Обидва види мобільності є похідними від принципово різних чинників.

Структурна мобільність, зумовлена прогресивним розвитком техніки і технології, зсувами в професійній структурі, у структурі зайнятості та ринку праці, змінами у відносинах власності.

Обмінна ж мобільність визначається власне соціальними чинниками: розширеним доступом до загальної та спеціальної освіти, вирівнюванням шансів на отримання доступу до занять і професій, які користуються найбільшою престижем і повагою, трансформацією структури цінностей і мотивів трудо-

вої поведінки. Відповідно, соціальну мобільність спричиняють об'єктивні обставини: структурні зрушення в економіці, зміни в характері та змісті суспільного поділу праці та відносинах власності, послаблення закріпленості груп працівників за соціально і економічно нерівноцінними видами діяльності.

Соціолого-економічним підходом до дослідження процесів мобільності є її характеристика як кількісної оцінки цих процесів, для якої звичайно використовуються показники швидкості й інтенсивності соціальної мобільності. Під швидкістю мобільності розуміють число страт – економічних, професійних або політичних, які проходить індивід у його русі вгору або вниз за певний проміжок часу.

Інтенсивність мобільності – це число індивідів, що змінюють соціальні позиції в вертикальному і горизонтальному напрямку за певний період часу. Число таких індивідів у певній соціальній групі дає абсолютну інтенсивність мобільності, а їхня частка в загальній чисельності даної соціальної спільності показує відносну мобільність.

Мінілексикон

Соціальна структура – це внутрішній устрій суспільства, яке складається з певним чином розташованих, упорядкованих, взаємодіючих між собою елементів: класів, спільнот, організація та інститутів.

Соціальний статус – певна позиція особистості в соціальній структурі, пов'язана з іншими позиціями через систему прав і обов'язків.

Соціальна група – сукупність людей, які певним чином взаємодіють один з одним, усвідомлюють свою приналежність до даної групи і вважаються членами цієї групи з точки зору інших.

Соціальна організація – елемент соціальної структури - штучне об'єднання інституціонального характеру, що займає певне місце в суспільстві і призначене для виконання чітко окреслених функцій.

Соціальний інститут – це організована система зв'язків і соціальних норм, яка об'єднує значимі суспільні цінності і процедури, задовольняє основні потреби суспільства.

Соціальна стратифікація – процес і результат поділу суспільства на різні соціальні верстви, що відрізняються своїм суспільним статусом.

Соціальна мобільність – будь-який перехід індивіда чи об'єкта, чи цінності, створений чи модифікований завдяки діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої.

План семінарського (практичного) заняття

1. Критерії структурування суспільного простору: історичні та сучасні форми прояву.

2. Основні види соціальної структури суспільства.

Доповідь на основі соціологічної інформації про соціально-демографічну, територіальну, професійну, етнічну, класову структуру українського суспільства, або в порівнянні з іншою країною).

3. Дисфункції соціальних інститутів та їх втілення в українському суспільстві.

4. Середній клас: основні тенденції формування та функціонування в українському суспільстві та в інших країнах.

5. Соціальна поляризація українського суспільства: основні форми прояву. Бідність як соціокультурний феномен: причини, види та наслідки.

6. Канали та види соціальної мобільності в українському суспільстві.

Розглянути один на вибір вид соціальної мобільності – вертикальний, горизонтальний, міжгенераційний, внутрішньогенераційний, добровільний, вимушений, структурний, обмінний.

Питання для самоперевірки знань

Що означає категорія «соціальна структура суспільства».

За якими параметрами соціологи виділяють соціальні спільноти.

Напишіть визначення основних видів соціальної структури.

Які елементи соціальної структури вам відомі?

Дайте визначення понять «клас» і «верства». Чим вони різняться?

Що таке «соціальна стратифікація»?

Охарактеризуйте основні типи соціально-стратифікаційних систем.

Які історичні типи стратифікації вам відомі?

Назвіть основні критерії стратифікації.

Визначте основні види соціальної мобільності.

Які канали мобільності Вам відомі?

Дайте визначення поняття «соціальний інститут».

Які умови виникнення соціального інституту вам відомі?

Які функції виконує соціальний інститут (обрати один для прикладу)?

Що означає дисфункція соціального інституту?

Дайте визначення поняття «соціальна організація».

Чим різняться соціальна організація й інститут?

Які види соціальних організацій вам відомі?

Список рекомендованой литературы до теми

Обов'язкова

Бек, У. По ту сторону классов и слоев [Текст] / У. Бек; пер. с нем. // Общество риска. На пути к другому модерну. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – Гл. 3. – С. 111-146.

Блау, П. Различные точки зрения на социальную структуру и их общий знаменатель [Текст] / П. Блау // Американская социологическая мысль: Тексты / Под ред. В.И. Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 8-29.

Бурдьё, П. Различение: социальная критика суждения [Электронный ресурс] / П. Бурдьё // Экономическая социология. – 2005. – Т.6, № 3. – С. 25-48.

Бурдьё, П. Рынок символической продукции [Текст] / П. Бурдьё // Вопр. социологии. – 1993. – № 1-2. – С. 49-62.

Бурдьё, П. Социальное пространство и символическая власть [Электронный ресурс] / П. Бурдьё. – Режим доступа: <http://bourdieu.name/content/socialnoe-prostranstvo-i-simvolicheskaja-vlast>

Бурдьё, П. Социальное пространство и генезис «классов» [Текст] / П. Бурдьё // Социология политики. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 53-99.

Бурдьё, П. Структура, габитус, практика [Электронный ресурс] / П. Бурдьё // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1, № 2. – С. 44-59.

Гидденс, Э. Основные проблемы социальной теории: действия, структура, противоречие в социальном анализе [Текст] / Э. Гидденс // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11. Социология. – М., 1996. – № 2. – С. 22-50.

Гидденс, Э. Стратификация и классовая структура [Текст] / Э. Гидденс // Социол. исслед. – 1992. – № 9. – С. 115-116; № 11. – С. 107-120.

Коваліско Н.В. Основи соціальної стратифікації [Текст]: Навч. посібник / Н.В. Коваліско – Л.: «Магнолія 2006», 2009. – 328 с.

Мертон, Р. Социальная теория и социальная структура [Текст] / Р. Мертон // Социол. исслед. – 1992. – № 2. – С. 118-124; № 3. – С. 104-114.

Сорокин, П. Социальная стратификация и мобильность [Текст] / П. Сорокин; пер. с англ. // Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонова. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

Симончук Е.В. Средний класс: люди и статусы [Текст] / Е.В. Симончук. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2003. – 464 с.

Допоміжна

Абрахамсон, П. Социальная эксклюзия и бедность [Текст] / П. Абрахамсон // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С. 158-168.

Бородкин, Ф.М. Социальные эксклюзии [Текст] / Ф.М. Бородкин // Социол. журн. – 2000. – № 3/4. – С. 5-17.

Добренкова, В.И. Социология [Текст]: в 3 т. – Т. 2. Социальная структу-

ра и стратификация / В.И. Добренъков, А.И. Кравченко. – М.: «ИНФРА-М», 2000. – 535 с.

Ильин, В.И. Социальное неравенство [Текст] / В.И. Ильин. – М.: Ин-т социологии РАН, 2000. – 280 с.

Куценко, О.Д. Суспільство нерівних. Класовий аналіз нерівностей в сучасному суспільстві: спроби західної соціології [Текст] / О.Д. Куценко. – Х.: Вид. центр Харк. ун-ту, 2000 – 316 с.

Макеев, С.А. Социальная мобильность и идентичности в структурной перспективе [Текст] / С.А. Макеев // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Х., 1999. – С. 9-14.

Подойницына, И.И. Общество открытых классов: очерки о моделях социальной структуры [Текст] / И.И. Подойницына – Новосибирск: Наука, Сибир. изд. фирма РАН, 1999. – 173 с.

Радаев, В.В. Социальная стратификация [Текст]: учеб. пособие для вузов / В.В. Радаев, О.И. Шкаратан. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 318 с.

Сорока, Ю. «Отказ от богатства» и изменения в восприятии социального неравенства [Текст] / Ю. Сорока, Т. Зуб // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – №. 1. – С. 222-236.

Ярошенко, С.С. Синдром бедности [Текст] / Светлана Сергеевна Ярошенко // Социол. журн. – 1994. – № 2. – С. 43-50.

Тема ④

СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ СУСПІЛЬСТВА ТА СОЦІАЛЬНІ ОРГАНІЗАЦІЇ

Концептуалізація поняття «соціальний інститут» та його сутнісні риси. Процес виникнення та становлення соціальних інститутів. Основні умови інституціоналізації: поява об'єктивної потреби, наявність особливого культурного середовища, наявність необхідних ресурсів.

Види соціальних інститутів: економічні, політичні, культурні, виховні, соціальні. Формальні та неформальні соціальні інститути та їх характерні риси. Функції соціальних інститутів: регулятивна функція, функція відтворення суспільних відносин, інтегративна функція, комунікативна функція. Явні та латентні функції соціальних інститутів. Поняття дисфункції та її основні прояви. Дисфункціональність соціальних інститутів в сучасному українському суспільстві. Поняття та основні риси соціальної організації. Формальні та неформальні соціальні організації.

Опорний конспект лекції

Для суспільства як складної організованої системи життєво необхідно закріпити деякі типи соціальних взаємодій (особливо тих, які спрямовані на досягнення загальних цілей), зробити їх узгодженими, доцільними, такими, що протікають за певними правилами та є обов'язковими для членів певних соціальних утворень – соціальних спільнот, соціальних організацій, різних соціальних груп.

Для цього необхідні такі елементи суспільства, як соціальні інститути, що дозволяють створити міцну і стійку систему відносин між людьми у складному суспільному середовищі, сформувати соціальний порядок, так необхідний для задоволення об'єктивних потреб у безпеці, збереженні умов матеріального життя, соціальних благ, цінностей культури тощо.

*соціальні інститути являють собою комплекс формальних і неформальних правил поведінки, принципів, культурних норм, які регулюють різні сфери діяльності індивідів у суспільстві (сферу економіки, політики, освіти) і обмежують вчинки людей відповідно до суспільних інтересів;

* соціальні інститути включають певну сукупність людей та установ, які покликані вирішувати важливі для розвитку суспільства завдання. Наприклад, інститут освіти реалізує свою діяльність щодо навчання, виховання, професійної підготовки через школи, університети та ін.

Соціальні інститути, забезпечуючи відносно стійкість соціальних відносин, являють собою двояке соціальне утворення: за формою – це організаційний механізм (сукупність організацій, спеціалістів, матеріальних та інформаційних засобів), за змістом – це функціональний механізм (сукупність соціальних норм у конкретній сфері соціальних відносин).

Процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства дістав назву **інституціоналізації**. Для її здійснення необхідні такі умови:

Поява об'єктивної потреби, яка усвідомлюється членами суспільства як загальнозначима, загальносоціальна, а не приватна, тобто її задоволення можливе тільки у ході соціальної взаємодії. Якщо така потреба стає незначною або зникає зовсім, тоді існування самого соціального інституту стає безглуздим, неактуальним, більше того, таким, що гальмує суспільний розвиток.

Наявність особливого, притаманного тільки цьому інституту культурного середовища (субкультури), тобто системи цінностей, соціальних норм і правил, що являють собою загальноприйняті стандарти поведінки, які поступово набувають відтінку обов'язковості. У кожному соціальному інституті є своя система цінностей та правил (нормативних очікувань), які визначають мету діяльності інституту. З цієї точки зору інституціоналізація є прийняття індивідом або групою культурних норм, цінностей, еталонів, що регулюють різні аспекти людської діяльності і призводять до задоволення потреб і створення прийнятої поведінки.

Наявність необхідних ресурсів (матеріальних, фінансових, трудових, ор-

ганізаційних), які суспільство повинне стабільно поповнювати шляхом капіталовкладень у них та підготовкою кадрів.

Незважаючи на існуючу різноманітність соціальних інститутів, їх можна класифікувати на основі різних критеріїв. Найпоширенішою є класифікація за критерієм цілей (змістовних завдань) і сферою дії. У такому разі прийнято виокремлювати такі комплекси інститутів: **економічні** (власність, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу), які забезпечують усю сукупність виробництва та розподілу суспільного багатства, регулюють грошовий обіг; **політичні** (держава, Верховна Рада, інститути суду, прокуратури), які пов'язані з встановленням, виконанням і підтриманням певної форми політичної влади, збереженням і відтворенням ідеологічних цінностей; **культурні і виховні** (наука, освіта, сім'я, релігія, різні творчі установи), які сприяють завоюванню і подальшому відтворенню культурних та соціальних цінностей, соціалізації індивідів; **соціальні**, що організовують добровільні об'єднання, життя колективу, регулюють повсякденну соціальну поведінку людей стосовно один одного.

Проте подібна класифікація соціальних інститутів не є єдиною. За критерієм способу регулювання поведінки людей у рамках тих чи інших інститутів можна виділити формальні і неформальні соціальні інститути.

Формальні соціальні інститути засновують свою діяльність на суворо встановлених принципах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях). Вони здійснюють управлінські і контрольні функції на підставі суворо визначених санкцій, пов'язаних із заохоченням і покаранням (адміністративним і кримінальним). Це такі інститути, як держава, армія, школа тощо.

Неформальні соціальні інститути не мають суворої, спеціально визначеної та нормативної законодавчої бази, тобто взаємодія у рамках цих інститутів не закріплена формальним чином. Вони є результатом соціальної творчості та волевиявлення громадян. Соціальний контроль у таких інститутах встановлюється за допомогою норм, закріплених у громадській думці, традиціях, звичаях. До неформальних інститутів можна віднести різні фонди культурного і соціального призначення, об'єднання за інтересами тощо.

Кожен соціальний інститут виконує свою, характерну для нього функцію. Сукупність цих функцій, тобто завдань, що вирішуються інститутом, цілі, що досягаються, послуги, які надаються, складаються у загальні функції. Серед них основоположними і найбільш значимими є такі:

- **регулятивна функція**, яка полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дій індивідів у рамках соціальних відносин, тобто у даному разі забезпечується виконання бажаних дій і поборюється небажана поведінка;

- **функція відтворення, безперервності суспільних відносин**, завдяки якій соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління. Відповідно соціальні інститути існують у всіх суспільствах і виступають частиною звичаїв народу;

- **інтегративна функція**, яка полягає у згуртуванні прагнень, дій, відно-

син індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства;

• **комунікативна функція**, спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їх спільної життєдіяльності.

Проте, крім згаданих, соціальні інститути можуть виконувати конкретні економічні, управлінські, політичні та інші функції. Серед них розрізняють явні та латентні. Оскільки *явні (формальні) функції* записані в статутах, законодавчих документах, офіційно заявлені, усвідомлені і прийняті товариством причетних до цього інституту людей, вони підконтрольні суспільству. Так, до явних функцій інституту освіти можна віднести набуття грамотності, професійну соціалізацію тощо.

Латентні (приховані, незаявлені) функції інститутів – це ті, які здійснюються насправді. Наприклад, латентною функцією інституту освіти є так звана функція «соціальної селекції», що виявляється у закріпленні і досягненні через систему освіти (елітарні престижні вузи, які дають затребувану професійну кваліфікацію) соціальної нерівності.

У разі, коли ці умови не дотримуються, соціальні інститути стають дисфункціональними, тобто в їх роботі виникають збої, порушення, з'являються деструктивні ситуації, що в результаті може дестабілізувати суспільство в цілому. Серед найпоширеніших **дисфункцій** можна виділити такі: невідповідність інституту конкретним потребам суспільства (неясність інституціональної діяльності); розмиття, невизначеність функцій, вироджування їх у символічні, неспрямовані на досягнення раціональних цілей; падіння авторитету і престижу соціального інституту в суспільстві; персоналізація діяльності інституту, яка означає, що він перестає діяти у відповідності з об'єктивними потребами та змінює свої функції залежно від інтересів окремих людей, їх персональних рис і властивостей.

Суспільство як соціальна реальність упорядковано не тільки інституціонально, але й організаційно. Організація як процес налагодження та узгодження поведінки індивідів є притаманною всім суспільним утворенням – окремим об'єднанням людей, закладам, установам тощо. Багато соціологів називають соціальні організації різновидом соціального інституту. Але їх варто відрізнити від соціальних інститутів, оскільки вони мають досить характерні риси:

1. Соціальна організація утворена усвідомлено і цілеспрямовано для досягнення певних, досить конкретних цілей своєї діяльності. Дещо сама організація є певним засобом (інструментом) для вирішення тієї чи іншої сукупності завдань. Цікаво, що певна мета, яка переслідується організацією, не обов'язково збігається з цілями людей, що беруть участь у її діяльності. Тому організація вимушена створювати різні системи стимулювання і нагородження, за допомогою яких вона залучає індивідів до дії для досягнення загальної мети.

2. Соціальна організація розуміється як упорядкування, тобто у ній існує продумано створений і загальнообов'язковий порядок, а також система статусів і ролей, яка вистроюється в ієрархічну структуру. Для організації хара-

ктерний високий ступінь формалізації відносин у тому розумінні, що правила, регламенти, розпорядок охоплюють практично всю сферу поведінки її членів: вони грають суворо визначені соціальні ролі, між ними складаються специфічні відносини влади і підпорядкування (субординація).

3. Для підтримування стійкості відносин, координації дій як підструктуру кожна організація повинна мати координуючий орган або систему управління. Функції системи управління численні і різноманітні. При цьому оптимальний набір функцій, що виконуються, залежить від культурної основи організації, її цілей, факторів зовнішнього середовища.

Основний критерій структурування соціальних організацій – ступінь формалізації існуючих у них відносин. З урахуванням цього критерію розрізняють організації формальні і неформальні.

Неформальна організація – це сукупність індивідів, малих груп, для якої характерна система соціальних зв'язків, взаємодій, норм міжособистісного і міжгрупового спілкування, що виникла спонтанно.

Формальна організація – це система формалізованих принципів, статусів, ролей, яка встановлює раціональний поділ праці, а також забезпечує координацію дій індивідів.

Мінілексикон

Соціальні інститути – це форми спільної діяльності людей, що історично склалися, стійкі, або відносно стійкі типи і форми соціальної практики, за допомогою яких організується суспільне життя, забезпечується стійкість зв'язків і відносин в рамках соціальної організації суспільства; це відносно стійкі моделі поведінки людей і організацій, що історично склалися у певній сфері суспільної життєдіяльності.

Інституціоналізація – процес виникнення і становлення соціальних інститутів як ключових структурних елементів суспільства; це процес, коли деяка суспільна потреба починає усвідомлюватися як загальносоціальна, а не приватна, і для її реалізації у суспільстві встановлюються особливі норми поведінки, складаються відповідні ролі, готуються кадри, виділяються ресурси.

Формальні соціальні інститути – такі соціальні інститути, які засновують свою діяльність на суворо встановлених принципах (правових актах, законах, указах, регламентах, інструкціях).

Неформальні соціальні інститути – такі соціальні інститути, які не мають суворої, спеціально визначеної та нормативної законодавчої бази, тобто взаємодія у рамках цих інститутів не закріплена формальним чином.

Дисфункції соціального інституту – явища невідповідності діяльності соціального інституту наявними соціальним потребам.

Соціальна організація – це соціальна група, орієнтована на досягнення взаємопов'язаних специфічних цілей і формування високоформалізованих структур.

Соціальна організація – інтегрована сукупність соціальних позицій і

пронизуюча її мережа соціальних відносин, спрямована на сумісну реалізацію якої-небудь існуючої соціальної функції. Це закрыта і ієрархічна структура, що створюється під певну мету і має внутрішню формальну статусно-рольову і ціннісно-нормативну структуру.

План семінарського (практичного) заняття

Заняття проводиться у формі розв'язання творчих завдань у два етапи.

1. Обрати соціальний інститут та описати його згідно із запропонованою нижче схемою аналізу:

- ціннісні установки;
- зразки поведінки;
- система статусів та ролей;
- символічні культурні риси;
- утилітарні риси;
- усні та письмові кодекси;
- ідеологія.

Обов'язково навести приклади прояву кожного з пунктів аналізу в сучасному житті та зазначити особливості функціонування соціального інституту в сучасному українському суспільстві.

2. Охарактеризувати функції обраного соціального інституту:

- явні функції;
- латентні функції;
- дисфункції.

Питання для самоперевірки знань

Поясніть чому поняття «соціальний інститут» займає одне з центральних місць у соціології?

Розкрийте логіку аналізу інституціональних феноменів в класичній та сучасній соціології.

Охарактеризуйте основні ознаки соціального інституту.

Визначте умови виникнення і становлення соціальних інститутів?

Назвіть умови успішного функціонування соціальних інститутів.

Поясніть, у чому полягають основні функції та дисфункції сучасних соціальних інститутів?

Визначте, у чому полягає відмінність між соціальним інститутом і соціальною організацією?

Охарактеризуйте формальні і неформальні соціальні організації.

Список рекомендованої літератури до теми

Обов'язкова

Вербець, В. Соціологія [Текст]: навч. посібник / В. Вербець, О.А. Субот, Т.А. Христюк. – К.: Кондор, 2009. – С. 177-194.

Войтович, С. Проблема соціальних інститутів в соціології [Текст] / С. Войтович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 125-131.

Гавра, Д. Понятие социального института [Текст] / Д. Гавра // Регион. Экономика, политика, идеология – 1999. – № 1-2. – С. 25-31.

Глотов, М. Социальный институт: определение, строение, классификация / М. Глотов // Социол. исслед. – 2003. – № 10. – С. 13-19.

Головаха, Є. Пострадянська деінституціалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві [Текст] / Є. Головаха, Н. Панина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5-22.

Макеєв, С. Соціальні інститути: класичні тлумачення й сучасні підходи до визначення [Текст] / С. Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 45-51.

Матусевич, В. Соціальний інститут: функція, генеза, структура [Текст] / В. Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 123-132.

Допоміжна

Волков, Ю.Г. Социология в вопросах и ответах [Текст]: учеб. пособие / Ю.Г. Волков, И.В. Мостовая. – М.: Гардарики, 1999. – 374 с.

Гавриленко, І. Соціологія [Текст]: навч. посібник / І. Гавриленко. – Кн. 1: Соціальна статика. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2000. – 335 с.

Нестуля, О.О. Соціологія [Текст]: навч. посібник / О.О. Нестуля, С.І. Нестуля. – К.: Центр учбової літ., 2009. – 272 с.

Оссовський, В.Л. Соціологія громадської думки [Текст]: навч. посібник / В.Л. Оссовський. – К.: Полігр. центр «Фоліант»; вид. дім «Стилос», 2005. – 186 с.

Парсонс Т. Прологомены к теории социальных институтов [Текст] / Т. Парсонс; пер. с англ. // Человек и общество: Хрестоматия. – К., 1999. – С. 136-147.

Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія та методологія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник / Є.В. Сірий. – К.: Атіка, 2009. – 492 с.

Сірий Є.В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії: навч. посібник [Текст] / Є.В. Сірий. – К.: Атіка, 2004. – С. 44-66.

Якуба Е. Социальная структура общества, ее элементы [Текст] / Е. Якуба // Современное общество. – 1994. – № 3. – С. 51-65.

Тема ⑤

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ

Поняття соціальних змін. Теорії соціальних змін: соціокультурні, індустріально-технологічні та соціально-економічні. Типологія соціальних змін, форми і суб'єкти соціальних змін. Традиція, інновація і модернізація в системі соціальних змін.

Соціальні рухи, їх природа та визначальні характеристики. Відмінність соціальних рухів від соціальних інститутів і соціальних організацій. Типи (експресивні, утопічні, революційні, реформаторські, рухи опору) та різновиди (молодіжні, феміністські, релігійні, молодіжні, політичні та ін.) соціальних рухів Життєвий цикл соціальних рухів: стадія занепокоєння, збудження, формалізації, розпаду.

Реформи і революції в системі соціальних змін. Характерні риси соціальних революцій. Логіка революційних перетворень.

Опорний конспект лекції

У мові соціології для позначення певних часових одиниць, періодів, ідентичності суспільства вживається певних континуум на перший погляд синонімічних понять, а саме: зміни, розвиток, трансформація, модифікація, перетворення. Однак найчастіше соціологи використовують термін «соціальні зміни». Справедлива теза древніх греків «все тече, все змінюється». На думку відомого німецького соціолога Р. Дарендорфа, «жити – значить змінюватися». Польський соціолог П. Штомпка стверджує, що вся соціологія концентрує увагу на змінах, аналізуючи тим самим динамічний вимір суспільства. Ще основоположники соціології обґрунтували важливий методологічний підхід до явищ суспільного життя – розглядати їх не тільки в статичному стані, а насамперед у процесі змін, в динаміці.

У сучасній соціології під соціальними змінами прийнято розуміти процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах у ході їх взаємодії. Всі існуючі соціологічні теорії соціальних змін доцільно розділити на три групи: соціокультурні, індустріально-технологічні та соціально-економічні. *Соціокультурні теорії* на перший план висувують зміни, що відбуваються в соціокультурній сфері – світогляді, релігії, системах цінностей, менталітеті соціальних груп, суспільств та цілих епох. *Індустріально-технологічні теорії* інтерпретують соціальні зміни тією чи іншою мірою як похідні від змін в технології матеріального виробництва. Третю групу теорій – соціально-економічних – найбільш яскраво представляє марксизм, відповідно до якого – вирішальним фактором соціальних змін є

економічний розвиток, точніше – діалектика взаємодії продуктивних сил і виробничих відносин.

Типи соціальних змін різноманітні: вони можуть охоплювати всю соціальну систему, чи окремий її елемент, можуть бути короткочасними і довгостроковими, можуть вести систему до розвитку або занепаду. С. Ваго пропонує типологізувати соціальні зміни за такими критеріями: розмах (незначні, маргінальні, всеохоплюючі, революційні зміни), спрямованість (занепад, прогрес), часовий горизонт (короткострокові, середньострокові та довгострокові зміни), рівень (зміни, що стосуються індивіда, групи, організації, інституту, суспільства). Соціальні зміни завжди пов'язують з певними соціальними силами, що визначаються як суб'єкти соціальних змін. У якості останніх виділяють конкретних особистостей, що відносяться до розряду історичних постатей, організації та соціальні рухи.

Поняття «інновація» ввійшло до наукового обігу ще в ХІХ ст. і вживалось при вивченні процесів змін у культурі, виступаючи як певна протилежність поняттю «традиція». У наш час нововведення розглядається як певна стадія процесу соціальної зміни. *Інновація* – це комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі. Інновації являють собою соціокультурний процес. Вони вносять у суспільне життя нові культурні зразки. Особливо важливу роль у житті суспільства відіграє такий специфічний різновид соціальної інновації, як *модернізація*. Перехід від доіндустріального до індустріального, а потім і до постіндустріального суспільства у соціології отримав назву модернізації. У соціології розрізняють два види *модернізації*: *органічну та неорганічну*. Органічна є моментом власного розвитку та підготовлена всім ходом еволюції (перехід Англії від феодалізму до капіталізму у результаті промислової революції ХVІІІ ст., коли капіталізм виникає як природне слідство змін у традиціях, орієнтаціях, думках людей). Органічний тип модернізації починається не з економіки, а з культури та зміни суспільної свідомості. Неорганічна модернізація є відповіддю на потреби розвинутіших країн, виклик «наздоганяючого розвитку», яким користуються уряди з метою подолати історичну відсталість (ряд реформ, які стосуються модернізації в системі освіти, медицини, підприємництва, тощо в контексті сучасного українського суспільства, можна розцінювати як приклади неорганічної модернізації). Неорганічна модернізація здійснюється шляхом заохочення закордонних спеціалістів, навчання за кордоном, залучення інвестицій, закупівлі закордонного обладнання і патентів.

Важливим джерелом соціальних змін є соціальні рухи, що являють собою сукупність колективних дій великої кількості людей, спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм. Причиною формування суспільних рухів є незадоволеність людей життям в цілому або якимось його сторонами. Виникненню та розвитку соціальних рухів сприяє активізація структурних змін у суспільстві, соціальна дезорганізація, культурні течії. Існує рід теорій суспільних рухів, в яких аналізуються причини їх

розгортання. З точки зору *теорії депривації* (Дж. Роуз, Д. Моррісон) люди об'єднуються у суспільні рухи в результаті певних втрат матеріального характеру, а участь у самих рухах є засобом пошуку джерел прибутків. Згідно з *теорією масового суспільства* (У. Корнхаузер) суспільні рухи виникають як результат об'єднання в них людей, що відчувають явний дефіцит соціальних зв'язків та спілкування. Беручи участь у суспільних рухах, такі люди задовольняють свої почуття в соціальній приналежності. В теорії *мобілізації ресурсів* (Л. Кілліан) розвиток суспільних рухів пояснюється прагненням людей реалізувати свої ціннісні орієнтації. *Теорія нових соціальних рухів* (Дж. Маккарті, Х. Крізі) розглядає нові соціальні рухи (екологічні, антивоєнні, феміністичні та ін.) як відповідь на експансію державної влади, засобів масової інформації.

Слід пам'ятати, що соціальні рухи – це не соціальні інститути. Соціальні інститути відносно стійкі і стабільні суспільні утворення, в той час як соціальні рухи високо динамічні і мають невизначений життєвий цикл. Соціальні рухи не слід змішувати і з організаціями. У більшості випадків організація є формальним соціальним утворенням з яскраво вираженим офіційним членством і фіксованими правилами, інструкціями і жорстко закріпленими статусами і ролями. Соціальні рухи, звичайно, не мають своєї організації. Якщо соціальний рух досягає стадії формальної організації, де діють установлені правила та норми поведінки своїх членів, він перестає бути рухом, перетворюючись на організацію.

Суспільні рухи є досить динамічними явищами, тому виникають певні труднощі при їх класифікації. Метою суспільних рухів можуть бути соціальні перевороти (революція, контрреволюція), певні суто політичні результати (рух в підтримку політичного лідера), економічні, культурні, соціальні та інші реформи, покращання екологічної ситуації, зміна свідомості та поведінки самих учасників руху (рух анонімних алкоголіків, культові рухи), поліпшення правого, матеріального та соціального становища окремих груп населення (молодіжний, феміністичний, емігрантський рухи) тощо. Одні рухи переслідують обмежені за масштабом цілі (наприклад, рух за врятування рідкісних тварин), інші відзначаються надзвичайною широтою (рух за заборону ядерної зброї).

Суспільні рухи у своєму розвитку проходять ряд стадій: виникнення, об'єднання, формалізації, розпаду і зникнення.

Перша стадія – стурбованість. У її основі лежить соціальна незадоволеність тими чи іншими сторонами життя, почуття соціальної несправедливості, невпевненості в майбутньому. Криза традиційної ідеології, відчуття страху, нестабільності свого становища в соціальному середовищі, невпевненості в ефективності нововведень формують у людей ситуацію соціальної стурбованості. *Другою стадією* розвитку суспільного руху є період *збудження*. Їх занепокоєння фокусується на конкретних умовах. Причини проблем ідентифікуються з реальними соціальними об'єктами таким чином, що ще спонукає людей до активних дій. Друга стадія розвитку суспільного руху охоплює, як правило, незначний проміжок часу і закінчується або переходом

у фазу формалізації, або втратою у людей будь-якої зацікавленості до цього руху. *Третя стадія – формалізації і бюрократизації.* Цієї фази досягають далеко не всі рухи. Формалізація та бюрократизація сприяють перетворенню руху на активно діючий і результативний, підвищують роль та популярність лідерів. Ідеологія руху стає визначеною та зрозумілою будується таким чином, щоб постійно нагадувати людям про їх незадоволення, підкреслювати причини такого стану. Формалізація перетворює збуджені маси в дисциплінованих членів руху, а нечітко визначену причину руху – на реальну і видиму мету. На цій стадії рух кристалізується в певних культурних зразках, включаючи традиції підтримки і захисту інтересів його членів, власну символіку і кодекси. Формалізація надає руху завершеності і визначеності. *Четверта стадія – стадія розпаду руху.* Існує ряд причин цього явища. Причому рух може припинити своє існування навіть на ранніх стадіях розвитку. Під впливом внутрішніх і зовнішніх умов, після досягнення своїх завдань, або зникнення причин, що зумовили появу руху, він розпадається (припиняє своє існування) або ж перетворюється на соціальний інститут чи організацію.

Реформи і революції розглядаються як основні форми соціальних змін у суспільстві. Соціальна еволюція і соціальна революція – це дві різні, але необхідно взаємозалежні, взаємообумовлені, сполучені сторони соціального розвитку. Під еволюційними розуміються поступові, плавні, часткові зміни суспільства. Вони можуть охоплювати всі сфери життєдіяльності суспільства – економічну, політичну, соціальну, духовно-культурну. Еволюційні зміни найчастіше приймають форму соціальних реформ, які передбачають проведення різних заходів щодо перетворення тих чи інших сторін суспільного життя. Тож під *реформою* слід розуміти – сукупність масштабних інновацій, які ведуть до трансформації певної системи. Реформа може мати і стихійний характер, але завжди – це процес поступового накопичення якихось нових елементів, властивостей, у результаті чого змінюється вся соціальна система або важливі її сторони. Натомість революції являють собою найбільш радикальну форму соціальних змін. Вони знаменують собою фундаментальні переломи в історичних процесах. Революційними також називають швидкі і радикальні зміни, що відбуваються в окремих сферах (підсистемах) суспільства, наприклад, в політичній – зміна політичних еліт, коли до влади приходить політична опозиція; радикальні зміни в економічних структурах; епохальні науково-технічні відкриття (науково-технічна революція) та ін.

Широкомасштабні революції, як правило, призводять до громадянських воєн і знищення великої кількості людей. Крім того, результат революції непередбачуваний. У своїй більшості вони не закінчуються тим, про що мріяли революціонери. Тому багато дослідників вважають революцію катастрофою для країни і її народу. Так, наприклад, П. Сорокін говорить, що революція – це найгірший спосіб поліпшення матеріальних і духовних умов життя мас; усього, чого б вона не домагалася, досягається жахливою і непропорційно великою ціною.

Від інших форм соціальних змін революції відрізняються такими характерними особливостями:

1. вони зачіпають всі рівні і сфери суспільства: економіку, політику, культуру, соціальну організацію, повсякденне життя індивідів;

2. у всіх цих сферах революційні зміни мають радикальний, фундаментальний характер, пронизують основи соціального устрою і функціонування суспільства;

3. зміни, що викликаються революціями, виключно швидкі, вони подібні до несподіваних вибухів у повільному потоці історичного процесу;

4. революції викликають незвичайні реакції у тих, хто в них брав участь або був їх свідком. Це вибух масової активності, це ентузіазм, збудження, підйом настрою, радість, оптимізм, надія; відчуття сили і могутності; набуття сенсу життя і утопічні бачення найближчого майбутнього;

5. революції, як правило, спираються на насильство.

У логіці революційного процесу доцільно виділити чотири основні стадії революційних змін:

1. *Передреволюційна стадія*: загальна криза соціальної системи; очевидна нездатність влади ефективно управляти державою і небажання більшості громадян терпіти умови життя, що склалися («верхи не можуть – низи не хочуть»); виникнення революційної ситуації.

2. *Стадія революційних змін*: повалення старого режиму влади і руйнування колишніх соціальних інститутів; встановлення нових форм правління, нових економічних і соціокультурних відносин; загальне тріумфування і ейфорія від перемоги.

3. *Стадія масового насильства*, терору і громадянської війни між прихильниками старого режиму, помірними реформаторами і радикалами.

4. *Стадія відновлення «законності» і порядку*, послідовних реформ і соціальних перетворень. На цій стадії відбувається часткове повернення до колишніх структур і цінностей. Феномен зворотних змін полягає в тому, що соціальна структура, соціальні інститути та культура суспільства володіють значним потенціалом культурної інерції (здатності до самозбереження) і своєї власної логікою розвитку. Надмірний революційний радикалізм через певний період часу змушений відступати під постійним «тиском» з боку колишніх соціальних інститутів, традиційної культури та здорового глузду.

Мінілексикон

Соціальні зміни – процес виникнення нових явищ, структур, характеристик у різних соціальних системах і підсистемах у ході їх взаємодії.

Інновація – комплексний процес створення, поширення та використання нового практичного засобу (нововведення) для задоволення людських потреб, а також пов'язані з цим нововведенням зміни в соціальному середовищі.

Модернізація – перехід від доіндустріального до індустріального, а потім до постіндустріального суспільства, який включає кардинальні зміни в економічній, політичній, соціальній сферах.

Соціальні рухи – сукупність колективних дій великої кількості людей,

спрямованих на підтримку певних соціальних процесів і змін або на протидію їм.

Реформа – поступове, планомірне перетворення суспільного життя, або окремих його сторін, що не знищує основ існуючої соціальної системи.

Революція – швидкі, фундаментальні, радикальні і насильницькі зміни в панівних цінностях суспільства, його політичних інститутах, соціальній структурі, способах діяльності і політиці уряду.

План семінарського (практичного) заняття

1. Соціальні зміни в умовах державного будівництва в Україні: проблеми та тенденції.

2. Соціальні та громадські рухи в сучасному українському суспільстві.

3. Революційні ситуації в Україні в дзеркалі соціологічного аналізу (на прикладі «Помаранчевої революції», «Революції гідності»).

Питання для самоперевірки знань

Встановіть які зміни називають соціальними.

Поясніть, що спільного і відмінного між такими поняттями, як «соціальні зміни», «соціальний розвиток», «соціальний прогрес».

Визначте переваги і недоліки основних сучасних соціологічних теорій соціальних змін.

Охарактеризуйте зміст процесу модернізації.

Дайте визначення поняттю «інновація».

Визначте сутність соціальних рухів. Встановіть причини їх виникнення на стадії розвитку.

Поясніть відмінність соціальних рухів від соціальних груп та соціальних інститутів.

Охарактеризуйте соціальні умови, які сприяють виникненню суспільних рухів.

Встановіть значення реформ і революцій в системі соціальних змін.

Визначте логіку революційних перетворень.

Список рекомендованої літератури до теми

Обов'язкова

Головаха, Є Моніторинг соціальних змін в українському суспільстві [Текст] / Є. Головаха, Н. Паніна // Структурні виміри сучасного суспільства: Навч. посібник / За ред. С. Макеєва. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2006. – С. 162-189.

Примуш, М. Загальна соціологія [Текст]: навч. посібник / М. Примуш. – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 592 с. (Тема 10. Соціальні зміни)

Соціологія [Текст]: навч. посібник для студентів / За ред. В.Г. Городянка. – К.: вид. центр «Академія», 2008. – 544 с. (Розділ. 2.4. Соціальні зміни та соціальні процеси)

Танчин, І. Соціологія [Текст]: Навч. посібник / І. Танчин. – К.: Знання, 2008. – 351 с. (Розділ 5. Соціальні зміни та суспільні рухи)

Штомпка, П. Социология социальных изменений [Текст] / П. Штомпка; пер. с англ. под ред. В.А. Ядова. – М.: Директ-Медиа, 2007. – 828 с.

Допоміжна

Будон, Р. Место беспорядка. Критика теорий социального изменения [Текст] / Р. Будон; пер. с фр. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 284 с.

Гальчинський, А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи: методологічні аспекти [Текст] / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2006. – 311 с.

Головаха, Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від «перебудови» до «помаранчевої революції» [Текст] / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 32-51.

Головаха, Є. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007 роки [Текст] / Є. Головаха, А. Горбачик. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2008. – 133 с.

Ковтуненко, Е. Соціальні зміни: поняття та види [Текст] / Ковтуненко Е. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х.: Вид. центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2002. – С. 224-228.

Мелвін, К. Соціальна структура і особистість за умов радикальних змін [Текст] / К. Мелвін, В. Хмелько, В. Паніотто // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 1-2. – С. 120-137.

Михальченко, Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? [Текст] / Н. Михальченко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2001. – 440 с.

Резнік, В. Модернізація, самоорганізація та легітимація соціального порядку у сучасному перехідному суспільстві: концепція дослідження [Текст] / В. Резнік // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Х.: ХНУ ім. В.І. Каразіна, 2014. – Вип. 20. – С. 21-26.

Эйзенштадт, Ш. Революция и преобразование обществ: сравнительное изучение цивилизаций [Текст] / Ш. Эйзенштадт; пер. с англ. А. Гордона под ред. Б. Ерасова. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 416 с.

Тема ⑥

ОСОБИСТІТЬ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

Поняття особистості в соціології. Людина, індивід, індивідуальність, особистість. Теорії особистості. Складові соціологічної структури особистості. Соціальний статус як показник позиції індивіда в структурі суспільства. Статусний набір. Соціальна роль. Поняття про рольовий конфлікт.

Індивідуальне життя людини. Вікові етапи людського життя (дитинство, отрочество, юність, зрілість, похилий вік) та їх особливості. Генерації та їх спадкоємність.

Поняття, етапи, фази соціалізації. Інститути і агенти соціалізації. Концепції соціалізації. Ідентичність як суб'єктивний показник ефективності соціалізації. Процес самоідентифікації.

Типологічні засади визначення особистості. Співвідношення ідеального, нормативного та реального типів особистості. Модальна особистість як утілення загальнокультурних цінностей наданого суспільства. Базові типи особистості – соціально схвалені типи суспільства.

Особистість в соціальній структурі суспільства. Соціальні статуси і ролі.

Опорний конспект лекції

Елементами будь-яких соціальних систем є людина. Включення людини в суспільство здійснюється через різноманітні соціальні спільноти, які кожна конкретна особистість персоніфікує: соціальні групи, соціальні інститути, соціальні організації і системи прийнятих у суспільстві норм і цінностей, тобто через культуру. Внаслідок цього людина виявляється включеною в багато соціальних систем, кожна з яких виявляє на неї системоформуючий вплив. Людина стає, таким чином, не тільки елементом соціальної системи, але й сама являє собою систему, що має досить складну структуру.

Будь-які соціальні утворення неможливо уявити без людини, її активної творчої діяльності, одним з наслідків якої і виступають соціальні спільноти. Адже сама людина як істота соціальна на основі соціальних зв'язків і взаємодії творить групи, колективи, об'єднання, а згодом і спільноти – центральні осередки її діяльності в соціокультурному просторі.

Соціологічні підходи до вивчення особистості та її місця у суспільстві. Оскільки людину вивчає і досліджує багато гуманітарних наук, треба визна-

чити специфіку соціологічного розуміння людини. Якщо природничі науки, маючи предметом вивчення людину, аналізують її властивості як біологічного чи біосоціального організму, то особистість як соціальна якість людини є предметом соціальних наук: філософії, соціології та психології. Філософія вивчає людину як суб'єкт пізнавальної і творчої діяльності, психологія передусім аналізує її психологічні властивості, темперамент, характер, здібності, вольові якості, психічні процеси, тобто стабільні характеристики психіки. Соціологія ж досліджує особистість як суб'єкт соціальних відносин, виділяючи в людині соціально-типові характеристики, які розвиваються під впливом соціальних інститутів, а також шляхи та канали зворотного впливу особистості на соціальний світ. Отже, специфіка соціологічного підходу до вивчення особистості полягає в тому, що вона аналізує її суто соціальні характеристики.

Соціальне не протистоїть біологічному і не виникає з нього. З народження людина одержує таку тілесну організацію, в якій запрограмована можливість її універсального соціально-діяльного розвитку. Соціальне життя не створює в кожній генерації і в кожній людині ще раз людську природу. Воно розвиває соціалізовані в антропогенезі специфічні людські біологічні якості. Тому суспільний стан людини виступає як її природний стан.

Таким чином, виникає потреба в розмежуванні понять «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність», які в соціології трактуються по-різному.

Людина, маючи біосоціальну природу, являє собою складне утворення. Для позначення тих чи інших вимірів існування людини є кілька головних понять:

Людина – родове поняття, яке вказує на якісну відмінність людей від тварин, характеризує загальні, притаманні усім людям якості та особливості (як біологічного, так і соціального характеру), що знаходять свій вияв у назві “*Homo sapiens*”

Індивід – означає конкретну людину, одиничного представника людського роду

Особистість – усталений комплекс якостей людини, набутих під впливом відповідної культури суспільства, конкретних соціальних груп і спільнот, до яких вона належить і до життєдіяльності яких залучена. Головне в особистості не фізична природа, а її соціальна сутність

Особистість, на відміну від людини, – продукт не тільки природи, а й суспільства, суб'єкт соціальних процесів, тобто їх активний діяч і творець.

Особистість визначається як усталений комплекс якостей і властивостей людини, що набуваються під впливом відповідної культури суспільства і конкретних соціальних груп і спільнот, до яких вона належить і у життєдіяльність яких включається.

Те, що є особливо значущим для людини, виступає врешті-решт як мотив і мета її діяльності.

Поняття «особистість» вживається стосовно кожної людини, оскільки вона індивідуально висловлює вагомі риси даного суспільства. Головне в

особистості – не її абстрактна фізична природа, а її соціальна якість.

Індивідуальність – означає особливі й специфічні природні, фізіологічні, соціальні, психічні риси, які відрізняють одну людину від інших. Є сукупністю унікальних та універсальних якостей людини

Узагальнено суспільна сутність людини конкретизується у понятті «особа», яке розкриває предметні ознаки індивідуальності щодо окремих соціальних структур – груп, колективів, організацій, рухів, партій, інститутів та інших спільнот. Саме поняття «особа» розкриває соціальну роль, яку відіграють окремі соціальні верстви у життєдіяльності суспільства.

Співвідносячи ці поняття, можна дійти висновку, що кожен індивід є людиною, і тільки під впливом суспільства він може стати особистістю. При цьому особистість є не тільки конкретним виразом індивідуальності людини, а й втіленням соціально значущих рис і властивостей даного суспільства та його культури, норм та цінностей. Головним вбачається те, що особистість – це суб'єкт соціальних груп, спільнот та соціальних процесів, який може формувати нові соціальні утворення відповідно до власних інтересів.

Соціологічна структура особистості. Особистість, взаємодіючи із суспільством, проявляє свої характерні риси. До них належать: самосвідомість, ціннісні орієнтації, соціальні відносини, певна автономність, внутрішня духовна структура особистості, в яку включаються потреби та інтереси, цінності і мотиви, соціальні норми і переконання, світоглядні принципи, смаки і звички та багато інших духовних утворень.

Соціологічний підхід до структури особистості враховує, в першу чергу, особливості та механізми соціальної поведінки людини. **Соціальна поведінка** особистості має певні спонукальні чинники, до яких належать *потреби* та *інтереси*. Відправною сходинкою в аналізі особистості є *потреби*, тобто внутрішні побудники її активності, характеристика об'єктивного в особистості. Потреби – це необхідність для людини в тому, що забезпечує її існування і самозбереження.

Американський соціолог А. Маслоу створив у соціології ієрархічну теорію потреб, які він класифікує наступним чином:

- **фізіологічні** (відтворення, їжа, відпочинок, житло, рух);
- **екзистенціальні** або **потреби в безпеці** (фізична безпека, упевненість у майбутньому, гарантована зайнятість, відсутність війн);
- **соціальні** (дружба, кохання, турбота про іншого, спілкування);
- **престижні** (високі досягнення, успіх, кар'єра, визнання);
- **духовні** (самореалізація, творчість).

Потреби кожного нового рівня стають актуальними лише після того, як задоволені потреби нижчого рівня. Згідно із законом зростання людських потреб, задоволення людиною елементарних потреб зумовлює виникнення в неї більш складних (вищих) потреб, що є однією із головних причин суспільного розвитку. Потреби відображають об'єктивну залежність людини від зовнішнього світу, соціального середовища. Можна виділити дві групи потреб: природні і соціальні (створені суспільством). Природні потреби – нестатки лю-

дини як біологічної істоти (потреба одягу, житла, їжі тощо). Соціальні потреби – продукти суспільного життя, рівня розвитку людини (потреби духовної культури, спілкування з іншими людьми, необхідність трудової діяльності). В міру розвитку суспільства, набуття ним цивілізованих форм природні потреби людини соціологізуються. Це означає, що соціалізований індивід потребує певного типу житла й одягу, їжі певної якості, що зумовлено конкретно-історичним розвитком суспільства, національними традиціями, релігією, моральними нормами.

Інша характеристика особистості – *інтерес* – тісно пов'язана з потребою. Вона також має об'єктивно-суб'єктивну природу і являє собою усвідомлення потреб. Потреби і інтереси виступають об'єктивною стороною діяльності і поведінки особи. Разом вони складають основу *ціннісного ставлення* особистості до оточуючого світу і використовуються для дослідження регуляторів соціальної поведінки. Суть соціологічного підходу до проблеми цінностей полягає в його скерованості на з'ясування їх ролі як з'єднувальної ланки між поведінкою особистості, з однієї сторони, та соціальними групами, спільнотами і суспільством, – з іншої. Звичайно, індивід оцінює предмет, не співвідносячи його безпосередньо зі своїми потребами та інтересами, а крізь призму існуючих і поширених у даному суспільстві та в його культурі ціннісних критеріїв, уявлень про належне, справедливе, прекрасне, корисне тощо. Сукупність індивідуальних і суспільних, особистих, групових і спільнісних, засвоєних і прийнятих особистістю цінностей складає систему її ціннісних орієнтацій, якими вона керується у своєму житті, які лежать в основі рішень, що приймаються нею в ситуації вибору, «вбудовують» її в суспільство.

Цінністю називається суспільне ставлення особистості, яке переносить її потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища, надаючи їм визначальних соціальних властивостей.

Ціннісні орієнтації – це соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею.

Установка – це загальні орієнтації особистості на певні об'єкти, які відображають її можливість діяти певним чином.

Ціннісні орієнтації виступають як соціальні настанови людини, регулюють її поведінку. Соціальні настанови – це соціально визначені можливості особи діяти відповідно до об'єкта дії.

Мотиви характеризують ставлення особистості до інтересів і ціннісних орієнтацій, дають їм оцінку. Вони окреслюють людину насамперед як суб'єкта.

Мотиви – це усвідомлена потреба особистості – суб'єкта у досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності.

Особистість є не тільки наслідком, але й причиною соціально значущих дій, що вчиняються в даному соціальному середовищі. Економічні, політичні, ідеологічні і соціальні відносини певних історичних типів суспільства виявляються по-різному, визначаючи соціальну якість кожної людини, зміст і характер її практичної діяльності. Саме в процесі цієї діяльності людина, з однієї сторони, інтегрує соціальні відносини навколишнього середовища, а з

іншої – виробляє своє особливе ставлення до зовнішнього світу. Соціальні відносини, опосередковуючись внутрішнім станом людини, виявляються в її діяльності як особисте ставлення до оточуючої дійсності. Соціальні відносини, що інтегруються людьми, – це певна тривка система зв'язків індивідів, що склалася в процесі їх взаємодії в умовах даного соціального середовища. Соціальні відносини особистості виявляються в діяльності і поведінці людини як її соціальні якості.

Соціальна якість людини являє собою сукупність елементів, певним чином взаємопов'язаних і зумовлених типом соціальної взаємодії особистості з іншими людьми у конкретних історичних умовах.

До елементів, що складають соціальні якості людини, належать соціально визначена мета її діяльності; зайняті соціальні статуси і соціальні ролі, що виконуються; очікування щодо цих статусів і ролей; норми і цінності (тобто культура), якими вона керується в процесі своєї діяльності; система знаків, яку вона використовує; сукупність знань, що дозволяють виконувати прийняті на себе ролі і більш-менш вільно орієнтуватися в навколишньому світі; рівень освіти і спеціальної підготовки; соціально-психологічні особливості; активність і ступінь самостійності в прийнятті рішень.

Узагальнене відображення сукупності істотних соціальних якостей особистостей, що повторюються і входять в будь-яку соціальну спільність, фіксується в понятті *«соціальний тип особистості»*. Вхідною теоретико-методологічною посилкою для соціальної типології особистості є категорія *«суспільна формація»*. Шлях від аналізу суспільної формації до аналізу особистості, зведення індивідуального до соціального дозволяють розкрити в особистості істотне, типове, що закономірно формулюється в конкретно-історичній системі соціальних відносин, в рамках певного класу або соціальної групи, соціального інституту і соціальної організації, до яких належить особистість.

Соціальний тип особистості – це результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей і властивостей людини як істоти соціальної.

Виокремлюють такі типи особистості:

- *ідеальний* (у якому знаходить вияв вимога соціального ідеалу того чи іншого суспільства);
- *нормативний* (тобто сукупність властивостей особистості, формування яких об'єктивно необхідне для розвитку даного суспільства);
- *реально існуючий, або модальний* (тобто переважаючий тип особистості на тому чи іншому етапі розвитку суспільства, який може суттєво відрізнятися від нормативного і тим більше ідеального типу).

Особистість може виступати як соціально-історична цінність, структурні елементи якої, перебуваючи в постійній взаємодії і розвитку, утворюють систему. Результатом взаємодії цих елементів є переконання. Переконання особистості – це той стандарт, за допомогою якого людина виявляє свої соціальні якості. Інакше ці стандарти називаються *стереотипами*, тобто тривалим ставленням особистості або соціальної групи, що повторюється при різнома-

нітних ситуаціях, соціального інституту або соціальної організації до соціальних цінностей суспільства.

Стереотипи – це духовні утворення в свідомості людей, емоційно окреслені образи, що склалися, знання, що передаються, поєднують в собі елементи опису, оцінки; це спрощений образ будь-якого явища дійсності, який стандартизувався; це схема, що лише фіксує деякі риси явищ, інколи неіснуючі, які приписують цьому явищу суб'єктивно.

Об'єктивним результатом стереотипізації є спрощене, схематичне, інколи близьке до істинного, інколи викривлене подання дійсності, що виступає як своєрідний психологічний бар'єр на шляху до його подальшого пізнання.

Стереотипи фактично містять лише неповний, однобічний опис будь-якого факту дійсності. Цей опис, як правило, поєднується з сильними емоційними почуттями (симпатія або антипатія, прийняття або неприйняття) і з традицією або звичаєм, зразком поведінки та оцінки подібного факту дійсності. Стереотипи звичайно сприймаються індивідом некритично, а засвоюються під впливом його соціального оточення. Формування стереотипу здійснюється двома шляхами: у процесі безпосередньої взаємодії людини з соціальним середовищем і в процесі комунікаційного впливу, тобто через пропаганду, навчання і виховання особистості. Отже, стереотипізація залежить від особистості, соціального середовища і місця людини в ній, тобто врешті-решт від системи включення особистості в суспільство. Основою для стереотипу можуть бути потреби, інтереси, стереотип, настанови тощо.

Опосередкованою ланкою між метою суспільства та особистості виступає та або інша соціальна система. Процес інтеграції індивіда в суспільство, різноманітні типи соціальних спільнот (група, соціальний інститут, соціальна організація) шляхом засвоєння нею елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості, називається *соціалізацією*. Від того, як індивід стає елементом соціальної організації, включається в суспільство залежить формування, з однієї сторони, спроможності соціальної організації впливати на особистість, з іншої – її здатності піддаватися впливу інших людей.

Соціалізація особистості. Формування людини відбувається насамперед шляхом засвоєння нею тих надбань, що були вироблені людством. Індивід – це початкова точка цього процесу, а зріла особистість – кінцева.

Соціалізація – це процес інтеграції індивіда в суспільство шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості, необхідні для повноцінного життя в суспільстві.

Соціалізація здійснюється протягом усього життя людини, поділяючись на *первинну* (соціалізація дитини) та *вторинну* (соціалізація дорослих). Це відбувається тому, що умови життя людини, вона сама постійно змінюються. Залежно від віку індивіда розрізняють чотири основні етапи соціалізації: соціалізація дитини; соціалізація підлітка (є нестійкою, проміжною); тривала цілісна соціалізація (період юності); соціалізація дорослих.

Конкретні особи, які відповідають за навчання культурним нормам та

засвоєння цінностей, називаються **агентами соціалізації**. Агентами первинної соціалізації є батьки, учителі, родичі, брати та ін.; агенти вторинної соціалізації – викладачі, журналісти, керівники, діячі церкви та ін.

Заклади, що впливають на процес соціалізації та спрямовують його – **інститути соціалізації**. Інститутами первинної соціалізації є родина, школа тощо; вторинної соціалізації – церква, засоби масової інформації, держава та ін. Якщо, наприклад, про родину кажуть узагальнено, то її називають інститутом соціалізації, а якщо розуміють конкретних членів родини та родичів, використовують поняття «агенти».

Отже, компонентами соціалізації є як спрямований вплив суспільства на індивіда, так і сукупність стихійних впливів.

Цілеспрямований, свідомий та систематичний процес формування особистості через інститути та агентів соціалізації називається **вихованням**.

Виховання є центральним компонентом соціалізації, воно органічно пов'язане з навчанням та освітою. Виховання тісно поєднане і з самовихованням, під яким розуміють власні зусилля людини, спрямовані на формування або вдосконалення самої себе.

Соціалізація може здійснюватися також завдяки й стихійним впливам. Наприклад, спостерігаючи за дією інших, переглядаючи кінофільм, людина теж засвоює певні правила, зразки поведінки, цінності, але це відбувається не спрямовано з боку інститутів соціалізації, а стихійно.

Процес, зворотний соціалізації, називається **десоціалізацією**. Унаслідок нього людина може частково або повністю втратити засвоєні норми і цінності. Засвоєння нових норм і цінностей є **ресоціалізацією**. Цей термін означає ситуацію докорінної зміни соціального середовища і необхідність особистості пристосуватися до змінених соціальних обставин, нових норм і цінностей. Це надзвичайно болючий для людини процес, прикладами якого можуть служити цілковита переміна поглядів на суспільство та переоцінка свого минулого життя, руйнування засад старого світогляду й усвідомлення необхідності побудови нового світорозуміння, вимушений розрив з традиційними культурними цінностями і прагнення бути «сучасним», граючи інколи зовсім невідповідну своїм бажанням соціальну роль тощо.

Соціальний статус: сутність та різновиди. З погляду сучасної соціології у структурі особистості можна виокремити три основні елементи: *соціальний статус, соціальна роль та спрямованість особистості*

Соціальний статус – інтегративний показник позиції індивіда в групі та суспільстві, системі соціальних зв'язків і відносин.

Людина може мати певну кількість статусів, оскільки вона є включеною до діяльності багатьох груп. Наприклад, вона – дружина, мати, викладач, православна, українка тощо. Сукупність усіх статусів індивіда називається **статусним набором**.

Статуси індивіда можна класифікувати таким чином:

• **Соціальний статус** – це позиція людини в суспільстві, яку вона займає як представник великої соціальної групи (професії, релігії, віку, національності тощо – наприклад: учений, православний, українець).

• **Індивідуальний статус** – позиція індивіда в малій соціальній групі, яка залежить від того, як його оцінюють та сприймають члени даної групи (лідер, аутсайдер, дочка, дружина тощо).

• **Набутий статус** – це позиція, яку людина досягає самотійно (студент, керівник, професор, чоловік).

• **Приписаний статус** – це статус, в якому особа народжена та який визнаний групою чи суспільством (стать, національність, раса та інші).

• **Головний статус** – це найбільш характерний для даного індивіда статус, з яким його ототожнюють інші люди або з яким він сам себе ототожнює (студент, робітник, юрист). Головним завжди є той статус, який визначає стиль та спосіб життя, манеру поведінки, коло знайомих.

Соціальні статуси можна також типологізувати за сферами життєдіяльності суспільства:

- економічна сфера: індивіди виступають як власники та наймані робітники, підприємці, безробітні, домогосподарки;

- професійна сфера: водії, учені, лікарі, учителі;

- сімейна сфера: батьки, сини, бабусі, хрещені батьки;

- демографічна сфера: молодь, діти, жінки;

- політична: представники певних політичних партій, дипломати, держслужбовці, судді;

- релігійна: представники різних релігій, атеїсти;

- етнічна сфера: представники різних народів, національних меншин.

Деякі статуси людини знаходяться в гармонії між собою, а деякі – у протиріччі, яке називають розбіжністю статусів. Останнє виникає за двох обставин: коли індивід займає високий ранг в одній соціальній групі і низький в іншій; коли права та обов'язки одного статусу суперечать або заважають виконанню прав та обов'язків іншого.

Індивідуальна поведінка відповідно до певного статусу є соціальна роль.

Соціальна роль – це стереотипний вид поведінки, спрямованої на виконання прав та обов'язків, які приписані даному статусу.

Людина в суспільному житті, як правило, виконує кілька соціальних ролей, які утворюють «рольовий набір» (Р. Мертон). Соціальні ролі конкретної людини-особистості можуть закріплюватися формально (через посередництво закону чи іншого правового акту) або носити неформальний характер (наприклад, моральні норми поведінки в тому чи іншому суспільстві).

Одна з перших спроб систематизації соціальних ролей належить Т. Парсонсу. На його думку, кожна роль можна описати п'ятьма основними характеристиками:

- *емоційною* (одна роль вимагає емоційної стриманості, інша – цілковитої розкутості);

- *способом одержання* (одні притаманні особистості органічно, інші виборюються нею);

- *масштабом* (деякі ролі сформульовані і суворо обмежені, а деякі нечіткі й розмиті);

- *ступенем формалізації* (дія за жорстко встановленими правилами і приписами або довільна дія);

- *характером і скерованістю мотивів* (орієнтованих на особистий прибуток або загальне благо).

Для реалізації конкретних соціальних функцій на людину покладаються суспільством або державою певні обов'язки і даються певні права та ін. Поняття ролі стосується таких ситуацій взаємодії соціального, коли тривалий період регулярно відтворюються певні стереотипи поведінки. Конкретні індивіди виступають у багатьох ролях. Отже, *роль є окремо взятий аспект цілісної поведінки*, з нею пов'язані такі поняття, як інституціалізовані рольові чекання (аспектації), рольовий конфлікт, рольова напруженість, рольовий набір, адаптація до ролі тощо. Суперечності між окремими соціальними ролями породжують рольові конфлікти, як внутрішньоособистісні, так і міжособистісні. Вони часто виступають як боротьба мотивів діяльності, в якій переважає домінуючий мотив. Тобто існує не тільки ієрархія соціальних статусів, але й ієрархія соціальних ролей. Вільний вибір особою першочерговості реалізації тих чи інших мотивів дуже відносний, оскільки людина перебуває під тиском соціальних функцій, статусів і ролей, що утворюють механізм, завдяки якому людина стає частиною суспільства або соціальної спільноти. Сукупність соціальних ролей, які виконує особистість, відображає соціальні відносини і зв'язки всередині суспільства. Соціальний статус і соціальна роль є основними поняттями в межах рольових теорій особистості.

Рольові теорії особистості (Д. Мід, Р. Мертон та ін.) визнають залежність соціальної ролі людини як істоти соціальної від очікувань інших людей, пов'язаних з їх розумінням соціального статусу конкретної особистості. Розбіжність між уявленнями про соціальну роль тієї чи іншої особистості та її реальною поведінкою виступає основою соціальних конфліктів, що звичайно носять міжособистісний характер. Внаслідок виконання людиною кількох соціальних ролей, несумісних між собою, може виникнути внутрішній конфлікт особистості. Його наслідком, як правило, є стрес. Саме у виявленні передконфліктних і передстресових ситуацій або підстав для їх появи, а також у пошуках конкретних шляхів гармонізації соціальних ролей і полягає роль соціології.

З цими теоріями тісно пов'язані теорії *соціальної установки*, в яких особистість являє собою результат настанов, які формує суспільство самим фактом постійної повсякденної дії, впливів, тиску на індивіда. Накопичення людиною протягом її життя різноманітних установок призводить до того, що вона звекає бути особистістю; у неї складається принципова установка на те, щоб бути особистістю.

Мінілексикон

Особистість – усталений комплекс якостей людини, набутих під впливом відповідної культури суспільства, конкретних соціальних груп і спільнот, до яких вона належить і до життєдіяльності яких залучена. Головне в особистості не фізична природа, а її соціальна сутність.

Цінність – суспільне ставлення особистості, яке переносить її потреби та інтереси на матеріальні та духовні явища, надаючи їм визначальних соціальних властивостей.

Ціннісні орієнтації – соціальні цінності, які спрямовують діяльність та соціальну поведінку особистості і поділяються нею.

Установка – загальні орієнтації особистості на певні об'єкти, які відображають її можливість діяти певним чином.

Мотиви – усвідомлена потреба особистості-суб'єкта у досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності.

Стереотипи – духовні утворення в свідомості людей, емоційно окреслені образи, що склалися, знання, що передаються, поєднують у собі елементи опису, оцінки; це спрощений образ будь-якого явища дійсності, який стандартизувався; це схема, що лише фіксує деякі риси явищ, інколи неіснуючі, які приписують цьому явищу суб'єктивно.

Соціальний тип особистості – результат взаємодії історико-культурних і соціально-економічних умов життєдіяльності людини, сукупність повторюваних якостей і властивостей людини як істоти соціальної.

Соціалізація – процес інтеграції індивіда в суспільство шляхом засвоєння ним елементів культури, соціальних норм і цінностей, на основі яких формуються соціально значущі риси особистості, необхідні для повноцінного життя в суспільстві.

Соціальний статус – інтегративний показник позиції індивіда в групі та суспільстві, системі соціальних зв'язків і відносин.

Соціальна роль – стереотипний вид поведінки, спрямованої на виконання прав та обов'язків, які приписані даному статусу.

План семінарського (практичного) заняття

1. Соціологічна структура особистості.

Студентам із залученням емпіричного матеріалу (статистики, результатів соціологічних досліджень) пропонується побудувати сучасний тип української особистості в порівнянні з західними моделями особистості і радянським типом особистості.

2. Соціалізація особистості.

Пропонується обговорити сучасні особливості процесу соціалізації: ві-

кові особливості, інституційну і агентську структуру. Навести аргументи неперервності соціалізації впродовж усього життя особистості.

3. Соціальні статус ролі особистості.

Пропонується визначити структуру статусного і ролевого набору сучасної особистості. Навести приклади рольових конфліктів, які є характерними для сучасного суспільства.

Питання для самоперевірки знань

Визначте особливості соціологічного підходу щодо дослідження особистості.

Охарактеризуйте розвиток соціологічних інтерпретацій особистості.

Обґрунтуйте різницю між поняттями «людина», «індивід», «особистість», «індивідуальність».

Поясніть зміст маркерів, які визначають соціологічну структуру особистості.

Наповніть емпіричними референціями тип «радянської особистості», «сучасної особистості» і «сучасної української особистості».

Наведіть аргументи щодо функціонального призначення процесу соціалізації.

Встановіть відмінності первинної і вторинної соціалізації.

Надайте характеристику сучасній інституціональній структурі соціалізації.

Визначте умови, які сприяють де соціалізації і ресоціалізації особистості.

Охарактеризуйте статусний набір сучасної особистості.

Список рекомендованої літератури до теми

Обов'язкова

Паніна, Н.В. Технологія соціологічного дослідження [Текст] / Н.В. Паніна. – К.: Наук. думка, 1996. – 232 с.

Соціологія [Текст]: навч. посібник для ВНЗ / За ред. С.О.Макеєва. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 566 с.

Соціологія [Текст]: навч. посібник / За ред. В.Г. Городяненка. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Вид. центр «Академія», 2006. – 568 с.

Танчин, І. Соціологія [Текст]: навч. посібник / І. Танчин. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 351 с.

Допоміжна

Злобіна, О. Особистість як суб'єкт соціальних змін [Текст] / О. Злобіна. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 400 с.

Смирнов, П.И. Социология личности [Текст]: Учеб. пособие / П.И. Смирнов. – СПб.: Социол. о-во им. М.М. Ковалевского, 2001. – 380 с.

Современная западная социология [Текст]: Словарь / сост. Ю.Н. Давыдов, М.С. Ковалева, А.Ф. Филиппов. – М.: Политиздат, 1990. – 432 с.

Теории личности в западно-европейской и американской психологии [Текст]: Хрестоматия по психологии личности. – Самара: Изд. дом «БАХРАХ», 1996. – 480 с.

Хьелл, Л. Теории личности [Текст] / Л. Хьелл, Д. Зиглер; пер. с англ. – СПб.: Питер Пресс, 1997. – 608 с.

Человек и общество [Текст]: Хрестоматия / Под ред. С.А. Макеева. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1999. – 272 с.

Якуба, Е.А. Социология [Текст]: Учеб. пособие для студентов / Е.А. Якуба. – Х.: Изд-во «Константа», 1995. – С. 86-107.

Тема ⑦

ВИДИ, ЕТАПИ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Поняття, специфіка, функції та різновиди соціологічних досліджень. Логіка соціологічного дослідження. Завдання та процедурні особливості етапів підготовки, збору, опрацювання та аналізу емпіричної інформації, розробки звітних документів та рекомендацій. Поняття та структура програми соціологічного дослідження, вимоги до її складання. Поняття вибірки та вибіркового дослідження, вибіркової та генеральної сукупностей. Методи формування вибіркової сукупності.

Основні методи збору соціологічної інформації: анкетування, інтерв'ю, соціометричне опитування, тестування, аналіз документів, спостереження, соціальний експеримент. Особливості використання методів в кількісних та якісних соціологічних дослідженнях.

Опорний конспект лекції

Соціологічне дослідження – це система логічних, послідовних, методологічних, методичних та організаційно-технічних процедур, яка передбачає та забезпечує отримання достовірних даних і фактів про явища та процеси, що відбуваються у суспільстві. Соціологічні дослідження можуть носити теоретичний характер (використовують глибоке узагальнення нагромадженого матеріалу в галузі соціального життя та отримання на цій основі даних про об'єкт пізнання); а можуть бути емпіричними.

За глибиною вивчення об'єкту існує три основних типи соціологічних

досліджень: а) розвідувальне; б) описове; в) аналітичне.

Розвідувальне дослідження – здійснюється для ознайомлення з об'єктом дослідження тоді, коли соціолог-дослідник недостатньо уявляє стан об'єкта, не може висунути стосовно нього будь-які гіпотези. Розвідувальне дослідження передбачає вивчення документів, ознайомлення з об'єктом дослідження, з поглядами компетентних фахівців на проблему, яка досліджується. Завершується розвідувальне дослідження чітким визначенням проблеми, об'єкту, мети та завдань дослідження, формулюванням основних гіпотез для описового чи аналітичного дослідження.

Описове дослідження здійснюється для систематичного кількісно-якісного опису об'єкта, що досліджується; головним у цьому дослідженні є впорядкування та обґрунтування певних груп емпіричного матеріалу. Таке дослідження завершується класифікацією емпіричних даних, кількісних та якісних характеристик елементів структури об'єкта дослідження.

Аналітичне дослідження направлене на встановлення функціональних зв'язків у соціальних об'єктах, аналіз закономірностей, які визначають функціонування та розвиток даних об'єктів. Таке дослідження може бути направленим також на пошук нових соціальних технологій з метою удосконалення управління соціальними процесами у суспільстві.

Виділяють також інші види соціологічних досліджень: за частотою проведення (моніторингове, повторне, когортне, лонгітюдне, разове); за способом забезпечення репрезентативності (суцільне, монографічне, вибіркове); за масштабами досліджень (міжнародне, загальнонаціональне, регіональне, локальне), за типом методологічного підходу (кількісне та якісне) тощо.

Будь-яке соціологічне дослідження – це специфічний процес організованої діяльності суб'єктів дослідження, який має декілька стадій:

- 1) підготовка дослідження (розробка програми й робочого плану);
- 2) збирання первинної інформації;
- 3) підготовка зібраної інформації до обробки й її обробка;
- 4) аналіз обробленої інформації, підготовка звітних документів за результатами дослідження, формулювання висновків, рекомендацій.

Програма соціологічного дослідження. Соціологічне дослідження – один з найскладніших видів наукової діяльності, і тому воно може бути ефективним тільки за умов наявності та використання досконалої програми. Програма соціологічного дослідження включає і теорію, і методологію, і організацію конкретного вивчення, аналізу та висвітлення певного соціального процесу або явища. Виходячи з цього, вона виконує три основні функції: методологічну, методичну та організаційну.

Особливість соціологічних досліджень полягає в тому, що висновок у більшості з них здійснюється на інформації, отриманій у результаті застосування вибіркового методу.

Вибірковий метод у соціологічному дослідженні – дослідницька процедура, яка забезпечує оптимальний вибір для детального дослідження певної кількості елементів об'єкту дослідження (частіше всього осіб) з найменш можливими помилками вибірки та найбільш можливою надійністю отрима-

них емпіричних даних. Такий метод виходить з допущення, згідно з яким результати опитування лише частини населення можуть бути поширені на все населення країни чи певної території або спільноти (це ж саме може стосуватися не тільки груп людей, але і інших об'єктів масового характеру, наприклад певного масиву документів). Вибіркове дослідження проводиться за певним типом вибірки (певні процедури входження елементів об'єкту дослідження у вибіркочну сукупність).

Випадкова вибірка (ймовірнісна) забезпечує кожній одиниці генеральної сукупності рівні можливості попадання у вибіркочну сукупність. Це можливо зробити, якщо всі елементи генеральної сукупності звести до єдиного списку та за принципом випадковості або через однакові інтервали відібрати необхідну кількість респондентів.

Квотна вибірка передбачає попередню побудову «моделі» генеральної сукупності. Далі складаються «квоти», тобто окремі соціальні ознаки, характерні для генеральної сукупності. Наприклад, до генеральної сукупності входять 89% чоловіків та 11% жінок. Це означає, що і у вибіркочній сукупності повинна бути та ж сама пропорція. Кількість ознак, що попадають у квоту, не повинна перевищувати чотирьох, найбільш значущих для конкретного дослідження (наприклад: стать, вік, соціальний стан респондентів).

Стихійна вибірка – коли до вибіркочної сукупності попадають об'єкти за принципом бажання, добровільності, доступності. Цей тип вибірки найменшою мірою забезпечує репрезентативність дослідження.

Методи соціологічного дослідження забезпечують збір, накопичення, використання необхідної інформації про кількісні та якісні характеристики об'єкта дослідження і проведення грамотного аналізу соціальних проблем. Кожен із методів має своє призначення та власні характеристики. Серед методів збору емпіричного матеріалу найчастіше соціологи використовують опитувальні методи.

Методи опитування – способи отримання первинної соціологічної інформації шляхом постановки в письмовій формі питань до окремої людини, або більш чи менш широкої групи людей. Це важливий метод соціального дослідження, яким часто користуються, особливо в процесі вивчення громадської думки, коли важливо отримати інформацію про оцінки та міркування певної групи людей.

Опитування ґрунтується на використанні опитувального листа, який містить багато запитань до респондентів з певної проблеми. Респондент – людина, яка дає відповіді на запитання анкети, бланку інтерв'ю.

У соціології використовуються різні опитування. За характером взаємозв'язків соціолога і респондента опитування поділяють на заочні (анкетні) й очні (інтерв'ю). Анкетування передбачає самостійне заповнення анкети респондентом. Інтерв'ю – це такий спосіб опитування, коли інформація здобувається через безпосередню соціально-психологічну взаємодію (бесіду) інтерв'юєра з респондентом для розв'язання проблеми, яка вивчається.

При роздатковому опитуванні анкета роздається респондентам для індивідуального заповнення. При поштовому опитуванні анкета розсилається

потенційним респондентам через пошту і також через пошту отримується виконавцем дослідження. Телефонне опитування відбувається через телефонний зв'язок з респондентом. Пресове опитування – це такий вид масового опитування, що відбувається через публікацію анкети у пресі з проханням до читачів відповісти на опубліковані запитання. Інтернет-опитування, яке досить поширилось в останні роки, здійснюється через інтернет-ресурси. Соціометричне опитування – специфічний метод опитування, який використовується для вивчення безпосередніх контактів та міжособистісних взаємин у малих соціальних групах, дозволяє виявити рівень і спрямованість симпатій, антипатій, переваг у міжособистісних взаємодіях.

Масове опитування – засіб вивчення громадської думки різних груп населення, які не є фахівцями з досліджуваної проблеми, про різні сфери суспільного життя, суспільні явища, проблеми, події.

Експертне опитування – вид опитування, об'єктами якого є фахівці з проблеми, що вивчається. Такий вид опитування відрізняється від масового тим, що експерти відповідають не анонімно, тобто вони повинні бути зорієнтовані на активне співробітництво з дослідниками, розуміти суть проблеми, яка досліджується. Для цього виду опитування дуже важливим є вибір експертів за рівнем їх компетентності. Найчастіше проводиться якісний аналіз результатів дослідження, але числові показники також не ігноруються.

Найрозповсюдженіший інструмент опитування – це соціологічна анкета, яка має систему запитань з проблеми дослідження. Для того, щоб за допомогою анкети отримати достовірну й репрезентативну інформацію, необхідно знати особливості різних анкетних запитань.

Види запитань за характером відповідей. Відкриті запитання передбачають вільну форму відповіді й не надають варіантів відповідей, наприклад: «Скажіть, будь ласка, що могло б сприяти підвищенню Вашого інтересу до навчання?».

Запитання напівзакритого типу – до них наводиться декілька варіантів відповіді, а також передбачається можливість надання свого варіанту відповіді, наприклад: «Чим Ви займаєтесь у вільний час? Просимо відмітити ті з нижче наведених варіантів, що збігаються з Вашою думкою»:

- 1) відвідую рідних і знайомих;
- 2) зустрічаюся з друзями;
- 3) слухаю музику;
- 4) читаю книгу;
- 5) займаюся рукоділлям;
- 6) ваш варіант відповіді (*напишіть*) _____.

Запитання закритого типу – передбачають лише одну відповідь, наприклад: «Укажіть Ваш вік:

- 1) 18 – 35 років;
- 2) 36 – 60 років;
- 3) більше 60 років».

Запитання-меню пропонує респонденту вибрати будь-яке поєднання варіантів запропонованих відповідей.

Запитання-шкала – варіанти відповідей на це запитання подаються у вигляді шкали, в якій необхідно відзначити той чи інший показник.

Дихотомічні запитання – передбачають вибір тільки однієї відповіді з двох можливих, наприклад: «Чи вірите Ви у гороскопи й астрологічні прогнози?» Відповідь: «Так» або «Ні».

Різновиди інтерв'ю.

За рівнем формалізації:

Вільне інтерв'ю (нестандартизоване) – це невимушена бесіда інтерв'юера з респондентом, яка проводиться за програмою дослідження без деталізації запитань. Цей вид інтерв'ю використовують на початковій стадії дослідження з метою формулювання гіпотез або на заключній стадії для формулювання загальних висновків дослідження, розробки практичних рекомендацій.

Стандартизоване (формалізоване) інтерв'ю – це спілкування інтерв'юера і респондента регламентовано детально розробленим питальником та інструкцією інтерв'юера, який зобов'язаний чітко дотримуватись сформульованих запитань та їх послідовності.

Напівстандартизоване інтерв'ю – це метод отримання інформації, в якому є елементи як формалізованого, так і неформалізованого інтерв'ю. Застосовується найчастіше для опитування фахівців – експертів з проблеми, яка вивчається.

За процедурою проведення:

Індивідуальне інтерв'ю – метод збору емпіричної соціологічної інформації, який застосовується інтерв'юером у процесі індивідуальної бесіди, тобто віч-на-віч з опитуваним.

Групове інтерв'ю – метод отримання інформації, при якому інтерв'юер спілкується відразу з цілою групою опитуваних, але вислуховує відповідь кожного по черзі.

Панельне інтерв'ю – процес багаторазового, повторного інтерв'ю одних і тих самих опитуваних через певний часовий проміжок (через півроку, рік, два, три тощо) з певної проблеми. Мета такого інтерв'ю – виявлення зміни позицій, суджень, ціннісних орієнтацій, громадської думки з проблеми, яка вивчається.

Фокусоване інтерв'ю (фокус-група) – метод групового інтерв'ю, що має вигляд дискусії, яку проводить модератор за певним сценарієм. Респонденти отримують можливість вибору форми вираження своїх почуттів і думок з приводу заданої теми.

Застосування цього методу стимулює виникнення нових запитань, а предмет розмови може набувати несподіваних рис (у цьому виявляється гнучкість методу). Особливістю методу є те, що дискусія зосереджена на одній темі.

Методи аналізу документів.

Аналіз документів – це діяльність, яка дозволяє соціологу виявити певні особливості явищ і процесів, що були зафіксовані у певних документах (листах, протоколах, кіноплівках тощо). Документом у соціології вважається все,

що зафіксовано у будь-якому вигляді, придатному для вивчення. Тому аналіз документів у соціології – це сукупність методичних процедур, які застосовуються для одержання з документальних джерел соціологічної інформації, необхідної для вирішення дослідницьких завдань (вивчення проблемної ситуації, всебічний аналіз об'єкта, максимально повна та глибока інтерпретація отриманих даних).

Безліч видів документів по-різному використовуються у соціологічних дослідженнях, але існує два основних методи аналізу документів: традиційний (класичний) та формалізований (контент-аналіз – від англ. *content-analysis* – аналіз змісту).

Традиційний аналіз документів – це сукупність логічних прийомів, що спрямовані на розкриття основного змісту документа, який вивчається в цілому, тобто соціолог, вивчаючи документ, логічно пояснює його зміст за різними ознаками.

Контент-аналіз документів – це метод якісно-кількісного аналізу документів з метою одержання об'єктивної, систематизованої й узагальненої інформації про соціальну реальність. Процедура контент-аналізу являє собою алгоритмізоване виділення в тексті певних елементів змісту, що цікавлять дослідника, далі відбуваються класифікації виділених елементів відповідно до концептуальної схеми, потім підрахунок і подання результатів у кількісному вигляді.

Методи спостереження. Спостереження – планомірне, цілеспрямоване сприйняття явищ, результати якого в тій чи іншій формі фіксуються дослідником, а потім перевіряються. При цьому збирається та фіксується за допомогою технічних приладів (відеокамера, фотоапарат, диктофон та інша техніка) лише та інформація, яка може бути використана для опису, а потім і для пояснення досліджуваної проблемної ситуації. Об'єктами спостереження можуть виступати окремі індивіди, різні спільноти й групи, засоби їхньої діяльності.

Залежно від мети і завдань соціологічного спостереження, становища та ролі спостерігача у ситуації, яка вивчається, а також за рівнем формалізації дослідницької процедури та відповідно до її організації можна виділити декілька видів цих спостережень:

Нестандартизоване (неструктуроване) спостереження – метод вивчення соціальних явищ і процесів, коли спостерігач проінформований лише про об'єкт дослідження, він не знає, які саме елементи досліджуваного процесу (ситуації, події) він буде спостерігати. Цей вид спостереження проводиться на початковій стадії соціологічного дослідження з метою вивчення проблемної ситуації.

Стандартизоване (структуроване) спостереження – метод збору емпіричної соціологічної інформації, коли дослідник володіє інформацією не тільки про об'єкт і предмет дослідження, але й про склад елементів досліджуваного процесу, які зафіксовано на заздалегідь розробленому бланку спостереження. Це дозволяє отримати більш точну інформацію про об'єкт, який вивчається, в разі необхідності перевірити цю інформацію іншими методами

або повторити спостереження.

Включене спостереження – метод соціологічного дослідження, при якому спостерігач безпосередньо контактує з об'єктом, який вивчається індивідами, групами і бере участь з ними у певній сфері діяльності.

Невключене спостереження – метод соціологічного дослідження, при якому дослідник перебуває поза процесом чи явищем, яке вивчає, будучи стосовно них зовнішнім спостерігачем.

Усі методи соціології можна поділити на «якісні» та «кількісні». У руслі соціології соціоцентристської орієнтації проводяться традиційні «кількісні» дослідження, орієнтовані на вивчення масових, соціально-статистичних явищ і процесів. У них все індивідуальне відкидається як випадкове. Такі дослідження надійні в стабільних суспільствах, де соціальні тенденції стійкі і довготривалі. У переломні, нестабільні періоди суспільного розвитку більш ефективними є «якісні» дослідження, орієнтовані саме на індивіда, його суб'єктивне сприйняття мінливої реальності і вироблення нової життєвої стратегії. Головна відмінність загальної стратегії якісного дослідження полягає у відкритому, пошуковому, неструктурованому підході до проблемної ситуації. Сучасна соціологія все більше використовує «якісні» методи і види дослідження. Наприклад, дослідження окремих спільнот, важкодоступних для аналізу іншими методами, таких як злочинні угруповання, релігійні секти; різні етнографічні дослідження унікальних культурних груп; історичні дослідження – сім'ї, історії життя людини тощо. Проте в масштабних соціологічних дослідженнях методи «кількісної» і «якісної» соціології зазвичай використовуються спільно в різних комбінаціях або паралельно.

Зібрана в ході польового етапу соціологічного дослідження інформація підлягає обробці та аналізу. *Методи обробки соціологічної інформації* – це способи перетворення емпіричних даних, здобутих у ході соціологічного дослідження, у вигляд, більш придатний до змістовного аналізу. З точки зору використання методів обробки зібраної кількісної соціологічної інформації існують два варіанти: обробка вручну та на комп'ютері.

Мінілексикон

Емпіричне соціологічне дослідження – це нагромадження фактичного матеріалу в обраній сфері відповідно поставленої мети на основі використання різних соціологічних методів збору інформації, первинна обробка емпіричної інформації та узагальнення, яке спрямоване на розв'язання конкретної пізнавальної чи соціальної проблеми.

Методика соціологічного дослідження – збірне поняття, що узагальнює всі використовувані в дослідженні методи, їх інструменти, процедури, техніку і технології.

Метод соціологічного дослідження – основний спосіб збору, обробки і аналізу емпіричних даних.

Інструментарій методу – сукупність дослідницької документації (пита-

льників, бланків, щоденників спостерігача і т. п.), що забезпечують реалізацію методу.

Процедура методу – одна окремо взята операція реалізації методу (наприклад, заповнення щоденника дослідника).

Техніка методу – спеціальні прийоми, що підвищують ефективність методу (розробки його інструментів і здійснення процедур).

Технологія методу – послідовність процедур і техніки використовуваного методу.

Програма соціологічного дослідження – науковий документ теоретико-методологічних та методико-процедурних основ дослідження соціального об'єкта.

Вибіркова сукупність – визначена частка індивідів, документів або ситуацій, взятих з великої кількості людей (документів, ситуацій), які в соціологічному дослідженні репрезентують усю сукупність в цілому.

Генеральна сукупність – сукупність усіх можливих для дослідження елементів соціальних об'єктів, які вивчаються за програмою соціологічного дослідження.

Репрезентативність – здатність вибіркової сукупності відтворювати характеристики всього досліджуваного об'єкта. Репрезентативність забезпечується дизайном вибірки та розрахунком найменшого її обсягу, який може забезпечити прийнятну точність отриманих результатів.

Помилка вибірки – відхилення статистичної структури вибірки від структури генеральної сукупності.

План семінарського (практичного) заняття

1. Сутність, етапи і можливості соціологічних досліджень, їх евристичний та управлінський потенціал.

Студентам пропонується визначити сутність та функції соціологічних досліджень, пояснити їх особливості в порівнянні з природничо-науковими дослідженнями. Студенти повинні охарактеризувати основні різновиди соціологічних досліджень.

2. Програмування та організація соціологічних досліджень.

Студенти повинні пояснити необхідність програми соціологічного дослідження, визначити її структуру та алгоритм написання. За обраною нескладною темою студенти мають написати програму соціологічного дослідження.

3. Методи соціологічних досліджень.

Студенти повинні навести типологію методів, що використовуються в соціологічних дослідженнях, охарактеризувати основні методи збору первинної соціологічної інформації. З використанням наданих зразків студентам пропонується скласти невелику анкету для вивчення громадської думки молоді.

Питання для самоперевірки знань

Розкрийте сутність поняття «соціологічне дослідження». У чому полягають характерні особливості соціологічного дослідження у порівнянні з іншими видами наукового пошуку?

Охарактеризуйте основні функції соціологічних досліджень.

З яких етапів складається процес соціологічного дослідження та які види діяльності виконуються на кожному з них?

Розкрийте призначення розвідувальних, описових та аналітичних соціологічних досліджень.

Якими є основні різновиди порівняльних соціологічних досліджень? Охарактеризуйте їх.

Дайте визначення та розкрийте роль програми у соціальному дослідженні.

З яких основних розділів складається програма соціологічного дослідження? Опишіть алгоритм її створення.

Що таке соціальна (предметна) та пізнавальна проблеми в соціологічному дослідженні? Наведіть їх приклади.

Що таке мета та задачі соціологічного дослідження? Які вимоги до їх формулювання у програмі соціологічного дослідження?

Визначте специфіку конкретизації об'єкту, предмету, цілей та завдань у теоретико-прикладному та прикладному дослідженнях.

Що таке гіпотеза та якими є вимоги щодо формулювання гіпотез в програмі соціологічного дослідження?

Яка ідея лежить в основі використання вибіркового методу дослідження?

Які переваги та слабкі сторони вибіркового дослідження?

Які бувають за формою документи, в яких викладаються результати соціологічного дослідження? Назвіть вимоги до їх оформлення.

Які основні методи збору емпіричної інформації застосовуються в сучасних соціологічних дослідженнях?

Назвіть різновиди опитувальних соціологічних методів.

Чому в сучасній соціологічній науці набули популярності якісні методи збору соціологічної інформації?

Список рекомендованої літератури до теми

Обов'язкова

Борисова, Ю.В. *Методологія і методи соціальних досліджень* [Текст] / Ю.В. Борисова. – К.: Держ. Центр соц. служб для молоді, 2003. – 168 с.

Гилюн, О.В. *Методологія та програмування соціологічних досліджень* [Текст]: посібник для студентів / О.В. Гилюн. – Д.: ДНУ, 2011. – 28 с.

Паніна, Н.В. Технологія соціологічного дослідження [Текст] / Н.В. Паніна. – К.: Наук. думка, 1996. – 232 с.

Соціологія [Текст]: навч. посібник для ВНЗ / За ред. С.О. Макеєва. – 4-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 566 с.

Соціологія [Текст]: навч. посібник / За ред. В.Г. Городяненка. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Вид. центр «Академія», 2006. – 568 с.

Танчин, І. Соціологія [Текст]: навч. посібник / І. Танчин. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 351 с.

Допоміжна

Батыгин, Г.С. Лекции по методологии социологических исследований [Текст] / Г.С. Батыгин. – М.: Аспект-пресс, 1995. – 286 с.

Девятко, И.Ф. Методы социологического исследования [Текст] / И.Ф. Девятко. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1998. – 208 с.

Добренков, В.И. Методы социологических исследований [Текст]: Учебник / В.И. Добренков, А.И. Кравченко. – М.: ИНТРА, 2004. – 768 с.

Сурмин, Ю.П. Методология и методы социологических исследований [Текст]: Учеб. пособие / Ю.П. Сурмин, Н.В. Туленков. – К.: МАУП, 2000. – 304 с.

Ядов, В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы [Текст] / В.А. Ядов. – Самара: Изд-во Самарского ун-та, 1995. – 328 с.

ЗМІСТ

Передмова	3
Тема 1. Соціологія як галузь наукового пізнання	10
Тема 2. Суспільство як об'єкт вивчення соціології	24
Тема 3. Соціальна структура та стратифікація	35
Тема 4. Соціальні інститути суспільства та соціальні організації	50
Тема 5. Соціальні зміни як предмет соціологічної рефлексії	57
Тема 6. Особистість у системі соціальних зв'язків	64
Тема 7. Види, етапи та методи соціологічного дослідження	75